

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΣΛΑΒΩΝ ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ

Κ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ-ΑΙΜΙΛΙΟΥ Ν. ΤΑΧΙΑΟΥ

Μακαριώτατε,
Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας,
Κύριοι Ἀκαδημαῖκοί,
Κυρίες καὶ Κύριοι

Θὰ ἤθελα πολὺ ἐγκαρδίως νὰ εὐχαριστήσω τὸν ἀξιότιμο Κύριο Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας καὶ τὸν Σεβασμιώτατο Ἀκαδημαϊκὸ Κύριο Ἰωάννη Ζηζιούλα γιὰ τὰ ὅσα εὐφημα εἶχαν τὴν καλὸσύνῃ νὰ ἀναφέρουν γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο μου. Ἡ τιμὴ ποὺ μοῦ γίνεται σήμερα εἶναι πρῶτος συναισθημάτων πολλῆς χαρᾶς ἀλλὰ καὶ συγκινήσεως. Ἡ χαρὰ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι διέρχομαι τὶς πύλες τῆς ἐνδοξῆς αὐτῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος της, ἐνῶ τὴ συγκίνηση προκαλεῖ ἡ συναισθησι τοῦ ποῖα εἶναι αὐτὴ ἡ Ἀκαδημία. Τὸ νὰ γίνεται κάποιος μέλος μιᾶς ὁποιασδήποτε ἄλλης ἀκαδημίας, ὅπωςδήποτε ἀποτελεῖ ὑψηλὴ τιμὴ καὶ διάκριση, ἡ ὑποδοχὴ τοῦ ὅμως στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἀναπόφευκτα δημιουργεῖ συνειρμούς ποὺ ὁδηγοῦν σὲ μεγάλες, κλασικὲς καὶ αἰώνιας σπουδαιότητος μορφές τοῦ πανθούς ἀρχαίων Ἀθηναίων φιλοσόφων καὶ ἐπιστημόνων, μὲ κορυφαῖο τὸν μεγάλο Πλάτωνα. Γι' αὐτὸν λοιπὸν τὸν λόγο ἡ συγκίνηση εἶναι αὐξημένη. Ἐπίσης μὲ συγκινεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι συναντῶ ἐδῶ σήμερα ἀνάμεσα στοὺς κυρίους Ἀκαδημαϊκοὺς πρόσωπα, τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὴν πορεία τῆς ζωῆς μου, ἀπὸ παλαιούς σεβαστοὺς πανεπιστημιακοὺς μου διδασκάλους καὶ συναδέλφους ἕως τέως συμφοιτητὴ, μὲ τὸν ὁποῖο ἀρχίσαμε μαζὶ τὶς σπουδές.

Θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἐκφράσω τὴν βαθύτατη ἱκανοποίησή μου γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχω ἐκλεγεῖ σὲ θέση, ἡ ὁποία ἀφορᾷ στὶς σχέσεις Ἑλληνισμοῦ καὶ σλαβικοῦ κόσμου. Ἀπὸ ὅσα γνωρίζω, εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν δημιουργεῖ θέση ἡ ὁποία ἀγγίζει τὸ ἀντικείμενο τοῦ σλαβικοῦ κόσμου, ἐνὸς κόσμου ποὺ αἰῶνες τώρα ἀποτελεῖ γείτονα τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ γι' αὐτὸ ἀξίζει πραγματικὰ νὰ τὸν μελετήσουμε σὲ βάθος. Θεωρῶ ἀπαραβάτη ὑποχρέωσή μου νὰ εὐχαριστήσω ἐγκαρδίως τοὺς κυρίους εἰσηγητές, οἱ ὁποῖοι συνέταξαν εὐμενὴ ἐκθεση γιὰ τὸ ἔργο μου πρὸς τὴν Τάξιν Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν, νὰ εὐχαριστήσω ἐπίσης βαθύτατα τὰ μέλη τῆς Τάξεως αὐτῆς γιὰ τὴν ψῆφον μὲ τὴν ὁποία μὲ τίμησαν, καὶ τέλος τὴν

ολομέλεια τῆς Ὑκαδημίας, ἡ ὁποία καὶ πάλι μὲ τὴν ψῆφο τῆς μὲ κατέταξε στὰ ἀντεπιστέλλοντα μέλη τῆς. Θέλω νὰ διαβεβαιώσω τὴν ἀξιότιμη Ὁλομέλεια ὅτι θὰ καταβάλω κάθε δυνατὴ προσπάθεια ὥστε νὰ ἀνταποκριθῶ στὸ ὕψος τῆς τιμῆς ποὺ μοῦ ἔγινε καὶ ὅτι δὲν θὰ πάψω νὰ αἰσθάνομαι γι' αὐτὴν πάντοτε εὐγνώμων.

* * *

Τὸ θέμα, στὸ ὁποῖο θὰ γίνῃ ἀναφορὰ στὴ συνέχεια, ἀφορᾷ κατὰ κύριο λόγο στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, ἀφοῦ ἀναφέρεται σὲ ἀγαθὰ τὰ ὁποῖα σχετίζονται μὲ τὸν γραπτὸ λόγο, τὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ τοὺς θεσμούς. Ὅτι οἱ Σλάβοι ὑπῆρξαν κληρονόμοι τῆς πνευματικῆς καὶ πολιτιστικῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο, ὡστόσο ἡ πραγματικότητά ποὺ ἐκφράζεται μὲ αὐτὸ τὸ ἀξίωμα δὲν εἶναι ἀπλή ἀλλὰ ἔχει τὶς δικές τῆς ἀποχρώσεις καὶ πολλὰς ἐπὶ μέρους πτυχές, οἱ ὁποῖες, ἔχουν ἐπανειλημμένως ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἐπιστημονικῶν συζητήσεων. Γιὰ νὰ προσεγγίσει κανεὶς μὲ περισσότερη ἀκρίβεια τὴν οὐσία τοῦ προβληματισμοῦ, ὁ ὁποῖος προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς τύχης ποὺ εἶχε ἡ βυζαντινὴ κληρονομία μέσα στὸν κόσμον τῶν Σλάβων, θὰ μπορούσε νὰ ἀνατρέξει στὴν παλαιολαβικὴ βιογραφία τοῦ Θεσσαλονικέως διπλωμάτη, λογίου καὶ ἱεραποστόλου, Κωνσταντίνου-Κυρίλλου, καὶ νὰ σταθεῖ σὲ δύο χωρία τῆς. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ ἀνήκει στὸ κεφάλαιο ὅπου γίνεταί λόγος γιὰ τὶς συζητήσεις τὶς ὁποῖες διεξήγαγε ὁ Κύριλλος μὲ τοὺς Ἀραβες στὴν πόλιν Σαμάρα τοῦ χαλιφάτου τῆς Βαγδάτης τὸ ἔτος 851. Διαλεγόμενος λοιπὸν μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν διανοουμένων τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου ἐπάνω σὲ θέματα θρησκευτικῆς πίστεως καὶ ἐπιστημονικῆς γνώσεως, ὁ Κύριλλος ἀπαντοῦσε μὲ εὐστροφία στὰ ἐρωτήματα ποὺ τοῦ ἔθεταν. Ὅταν διαπιστώθηκε ὁ πλοῦτος τῶν γνώσεων καὶ ἡ ἱκανότητά τοῦ Κυρίλλου νὰ δίνει εὐστοχεῖς ἀπαντήσεις, κάποιος ἀπὸ τοὺς Ἀραβες σοφοὺς τὸν ρώτησε: «Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ τὰ γνωρίζεις ἐστὶ ὅλα αὐτά;» καὶ ὁ Κύριλλος τοῦ ἀπάντησε ἀπλά: «Μά, ἀπὸ ἐμαῖς προῆλθαν ὅλες οἱ τέχνες»¹.

Ἐνδεκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 862, ὁ Ραστισλάβ, ἡγεμόνας τοῦ σλαβικοῦ κράτους τῆς Μεγάλης Μοραβίας, ἔστειλε πρεσβεία στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ ἐπιδώσει στὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Γ' γράμμα, στὸ ὁποῖο τοῦ ἔγραφε τὰ ἑξῆς: «... δὲν ἔχουμε διδάσκαλο τέτοιον ποὺ θὰ μπορούσε νὰ μᾶς διδάξει τὴ χριστιανικὴ πίστη στὴ γλῶσσα μας ὥστε, βλέποντάς το αὐτὸ καὶ ἄλλοι λαοί, νὰ μᾶς μιμηθοῦν».

1. Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου, κεφ. VI. P. A Lavrov, *Matelially po istorij vozniknovenija drevnejšej slavjanskoj pis' mennosti*, Leningrad 1930, 10.

γι' αὐτὸ στεῖλε μας, δέσποτα, κατάλληλο ἐπίσκοπο καὶ διδάσκαλο· γιατί ἡ χρηστὴ νομοθεσία ἀπὸ ἐσᾶς ἐκπορεύεται πρὸς ὅλες τὶς χῶρες»². Ἡ προβολὴ καὶ ἀναγνώριση συγχρόνως τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Βυζαντίου, ὡς κέντρου ποῦ ἀκτινοβολεῖ πολιτισμό, δὲν περιορίζεται μόνο στὰ δύο χωρία ποῦ μνημονεύθηκαν. Πέρασαν πέντε ὁλόκληροι αἰῶνες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κυρίλλου, καὶ τὸ 1347 ὁ μέγας ἡγεμόνας τῆς Μόσχας Συμεὼν, ἀπευθυνόμενος σὲ γράμμα του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη τὸν Καντακουζηνό, ἀναγνώριζε ὅτι «ἡ βασιλεία τῶν Ρωμαίων ἐνι, ἀλλὰ δὴ καὶ ἡ ἁγιοτάτη τοῦ Θεοῦ μεγάλη ἐκκλησία... πηγὴ πάσης εὐσεβείας, διδάσκαλος δὲ νομοθεσίας καὶ ἁγιασμοῦ»³. Τὰ παρατεθέντα χωρία, ἀφενὸς μὲν μαρτυροῦν ὑπὲρ τῆς ἀδιαμφισβήτητης ἀπὸ μέρους τῶν Σλάβων διαχρονικῆς ἀναγνώρισης τῆς ὑπεροχικῆς ἀξίας τοῦ Βυζαντίου, ὡς πηγῆς ὅχι μόνο πνευματικῶν ἀγαθῶν καὶ ἀξιῶν ἀλλὰ καὶ νομοθεσίας, ἀφετέρου δὲ καθορίζουν καὶ τὴν ἀφετηρίαν ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ ξεκινήσει ἡ ἐπισκόπηση τῆς διαδικασίας τοῦ τρόπου πρόσληψης αὐτῶν τῶν ἀξιῶν καὶ τῆς τύχης ποῦ εἶχαν στὴ συνέχεια.

Ἡ ἐμφάνιση τῶν Σλάβων στὸ ὀπτικὸ πεδίο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀποτέλεσε γιὰ τὴν τελευταία πρόβλημα ἰδιαίτερης ἀνησυχίας, γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἡ ἀπόκρουσή τους γινόταν ὅλο καὶ περισσότερο δυσχερής. Ἡ μόνιμη ἐγκατάστασή τους νοτίως τοῦ ποταμοῦ Δούναβη, ὁ ὁποῖος ἦταν καὶ τὸ βόρειο σύνορο τῆς αὐτοκρατορίας, ὑπαγόρευσε μιὰ πιὸ συστηματικὴ ἀπασχόληση μὲ τὸ μέλλον τῶν σχέσεων της μὲ τοὺς ἀνεπιθύμητους ἐπιδρομεῖς. Μία ἀπὸ τὶς συνήθειες μέθοδους τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας ἦταν ἡ προσπάθεια τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ καὶ ἐκπολιτισμοῦ τῶν βαρβάρων καὶ τῆς ἐνταξίσεώς τους στὴ σφαίρα ἐπιρροῆς τῆς αὐτοκρατορίας⁴. Βεβαίως γιὰ τοὺς ἐντεῦθεν τοῦ Δούναβη ἐγκαταστημένους Σλάβους ἴσχυε ἀκόμη ἡ ἀρχή, ὅτι οἱ περιοχὲς ποῦ εἶχαν καταλάβει αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν δυνάμει βυζαντινὰ ὑπὸ ἐπανάκτηση ἐδάφη⁵. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη τῶν Βυζαντινῶν, ἐνῶ εὐνοοῦσε τὸν ἐκχριστιαν-

2. *Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου*, κεφ. XIV. Lavrov, *Matelially po istorii vozniknovenija*, 26.

3. Fr. Miklosich - I. Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, I, Vindobonae 1862, 263. Πρβλ. D. Marečkova, «Moravské poselstvi do Čarkihradu jako recki dokument», *Slovo*, 18-19 (1969), 109-139.

4. Bl. D. Obolensky, «The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy», *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*, I, Belgrade 1963, 45-61. Πρβλ. E. Chrysos, «Byzantine Diplomacy, A. D. 300-800: means and ends»: J. Shephard and S. Franklin, *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Cambridge, March 1990, (Variorum) 1992, 25-39.

5. Αὐτὸ γίνεται φανερὸ ἀπὸ ὅσα λέγονται στὴν ἐπιστολὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ρωμανοῦ τοῦ Αἰκαπηνοῦ πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Συμεὼν. Bl. Ἱ. Σακελλίων, «Ρωμανοῦ βασιλείως

νισμό τους, αντιθέτως απέκλειε τη δημιουργία ειδικού γι' αὐτοὺς ἀλφαβήτου καὶ γραπτοῦ σλαβικοῦ λόγου. Στὴν δημιουργία σλαβικοῦ ἀλφαβήτου προχώρησε τὸ Βυζάντιο μόνον ὅταν ὁ ἡγεμόνας τῆς Μεγάλης Μοραβίας, ὁ Ραστισλάβ, ζήτησε ὁ ἴδιος διδάσκαλο πού θὰ δίδασκε στὸν λαό του τὴ χριστιανικὴ πίστη στὴν ἐκεῖ ὀμιλούμενη γλῶσσα. Ἡ Μεγάλη Μοραβία ὅμως ἦταν κράτος σλαβικό, τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε δημιουργηθεῖ μέσα σὲ κατακτηθέντα βυζαντινὰ ἐδάφη⁶. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ εἰσαγωγή σ' αὐτὸ σλαβικοῦ ἀλφαβήτου θὰ σήμαινε τὴν ἀποβολὴ τῆς Λατινικῆς, τὴν ὁποία εἶχε ἐπιβάλλει ἤδη ἐκεῖ ὁ γερμανικὸς κληρὸς. Τὸ Βυζάντιο, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀνταποκρίθηκε στὸ αἴτημα τοῦ Σλάβου ἡγεμόνα Ραστισλάβ, στέλνοντας στὴ Μοραβία τοὺς Θεσσαλονικεῖς Κύριλλο καὶ Μεθόδιο⁷. Οἱ δύο αὐτοὶ ἐκπρόσωποι τῆς βυζαντινῆς

τοῦ Λεκαπηνοῦ ἐπιστολαῖν, *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, I (1883), 658-666. Πρβλ. Ἀ.-Α. Ταχιάος, *Τὸ ἐφήμερο κράτος τοῦ Σαμουήλ (976-1018). Προβλήματα καὶ ἐρωτηματικά*, Θεσσαλονίκη 1990, 15-19.

6. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχει δημιουργηθεῖ ἀμφισβήτηση σχετικὰ μὲ τὴν ταύτιση τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου ὁ ὁποῖος περιλάμβανε τὴ Μεγάλη Μοραβία. Κατὰ τὴν καθιερωμένη καὶ ἐπικρατοῦσα μέχρι πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια ἄποψη, ὁ χώρος τῆς ταυτιζόταν μὲ τὴν πεδιάδα βορείως τοῦ ποταμοῦ Μοράβα στὴν Τσεχία, ἀπὸ ὅπου καὶ ἐπεκτάθηκε πρὸς τὴν Παννονία, νότια Πολωνία, Βοημία καὶ ἀνατολικὴ Γερμανία. Πρῶτος ἀμφισβήτησε αὐτὴ τὴ γεωγραφικὴ τοποθέτηση ὁ Imre Boba, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ μελέτη του *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*, The Hague 1971, τοποθέτησε τὴ Μοραβία νοτιότερα, καὶ μάλιστα στὴν περιοχὴ περὶ τὸ Σίρμιο. Ἡ παραδοσιακὴ ἄποψη κλονιζόταν ἤδη καὶ μὲ τὴ μελέτη τοῦ Charles R. Bowlus, *Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788-907*, Philadelphia 1995, ὁ ὁποῖος, μελετώντας τὴν ἱστορίαν τῶν πολέμων καὶ τῶν ὀχυρώσεων, ἔφθασε σὲ συμπεράσματα πού ἀπέρριπταν τὴν καθιερωμένη ἄποψη γιὰ τὴ γεωγραφικὴ ταύτιση τῆς Μεγάλης Μοραβίας. Ἐκεῖνος ὅμως, ὁ ὁποῖος ἐπέφερε πλῆγμα στὴν παραδοσιακὴ ἄποψη, ἦταν ὁ Martin Eggers, ὁ ὁποῖος, μὲ τὴν ὀγκώδη μελέτη του, *Das <Grossmährische Reich>. Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert*, Stuttgart 1995, στὴν ὁποία ἀνέπτυξε πολὺ πειστικὴ ἐπιχειρηματολογία, τοποθέτησε τὸν πυρῆνα τοῦ κράτους τῆς Μεγάλης Μοραβίας στὴν ἐκτενὴ πεδιάδα πού ἐκτείνεται ἀπὸ τὴ λίμνη Μπάλατον τῆς Οὐγγαρίας ἕως τὸν ποταμὸ Τίσα. Γιὰ τὴν ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στοὺς ἐκπροσώπους αὐτῶν τῶν θεωριῶν, βλέπε Α. - Ε. Tachiaos, «Zadači i perspektivy dal'nejšego izučenija žizni i dejatel'nosti Kirilla i Mefodija», *Meždunarodnyj filologičeskij sbornik o oznamenovanie 150-letija so dnja roždennija F. F. Fortunatova*. Pod Redakciej V. P. Gudkova, Moskva 1998, 62-64.

7. Ἡ σχετικὴ μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου βιβλιογραφία εἶναι πάρα πολὺ μεγάλη καὶ ἔχει περιληφθεῖ στὰ ἐξῆς βιβλιογραφικὰ ἔργα: G. A. Iljinskij, *Opyt systematičeskoj Kirillo-Mefod'evskoj bibliografii*, Sofia 1934, M. Popruženko i St. Romanski, *Kirillo-metodievska bibliografija za 1943-1940 god.*, Sofia 1942, I. E. Možaeva, *Bibliografija po Kirillo-metodievskoj problematike 1945-1974 gg.*, Moskva 1980, καὶ I. Dujčev, A. Kirmagova, A.

αυτοκρατορίας αλλά και εκκλησίας, ήρθαν στη σλαβική χώρα φέρνοντας μαζί τους το πρώτο σλαβικό αλφάβητο, το λεγόμενο «γλαγολιτικό», το οποίο είχε εφεύρει ο Κύριλλος, καθώς επίσης και ιερά βιβλία μεταφρασμένα ήδη από την ελληνική στη σλαβική γλώσσα. Αυτή λοιπόν υπήρξε η πρωταρχική χειρονομία του Βυζαντίου προς τους Σλάβους, η οποία προκαθορίζει το εἶδος καθώς και τη σπουδαιότητα της προσφοράς του προς τὸν σλαβικό κόσμο.

Ἄς ἐξετάσουμε ἀρχικά τὸ αλφάβητο, ὡς πολιτιστικὸ ἀγαθὸ ποὺ προσφέρεται σὲ ἕναν κόσμο, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε ἔως τότε ἀποκτήσει δική του γραφή⁸. Τὸ αλφάβητο καθ'αυτὸ ἦταν ἕνα ἀνεκτίμητο δῶρο πρὸς τοὺς Σλάβους, ὅπως τὸ ἐπιβεβαίωσε καὶ ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας Μιχαήλ Γ', ὅταν ἔγραφε γι' αὐτὸ πρὸς τὸν Ραστισλάβ: «... λάβε δῶρο μεγαλύτερο καὶ τιμιότερο ἀπὸ κάθε χρυσάφι καὶ ἀσήμι, ἢ λίθο πολύτιμο, ὅπως καὶ ἀπὸ τὰ πλούτη ποὺ παρέρχονται»⁹, δηλώνοντας ἔτσι μία διαχρονικὴ ἀξία τῆς σλαβικῆς γραφῆς, ἀξία ποὺ ἐκτείνεται μέσα στοὺς αἰῶνες¹⁰. Τὸ αλφάβητο ἔκρυβε ἕνα βαθύτερο συμβολισμό, γιατί μορφολογικά μὲν δὲν εἶχε σχέση μὲ κανένα ἀπὸ τὰ γνωστὰ στὴν οἰκουμένη αλφάβητα — καὶ πολὺ λιγότερο μάλιστα μὲ τὸ ἐλληνικό —, ἡ καταγωγή του ὅμως ἦταν καθαρὰ βυζαντινὴ¹¹. Γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ

Paunova, *Kirilometodievskaja bibliografija 1940-1980*, Sofia 1983, Τὰ πιὸ πρόσφατα ἔργα, ποὺ ἀναφέρονται στοὺς Θεσσαλονικεῖς ἀδελφούς, εἶναι τῶν Fr. Dvornik, *Les Légendes de Cyrille et de Methode oues de Byzance*, Praha 1933, τοῦ ἴδιου, *Byzantine Missions Among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*, Rutgers University Press 1970, Fr. Grivec, *Konstantin und Method Lehrer der Slaven*, Wiesbaden 1960, P. Duthilleul, *L'évangélisation des Slaves. Cyrille et Methode*, Tournai 1963, Ἀ.-Α. Ταχιάος, *Κύριλλος καὶ Μεθόδιος. Οἱ θεμελιωτὲς τῆς ἀρχαίας σλαβικῆς γραμματείας*, Θεσσαλονίκη 1992. Πρβλ. τὸ ἴδιο ἔργο σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση καὶ βιβλιογραφικῶς ἐνημερωμένο: Α.-Ε. Tachiaos, *Cyril and Methodius of Thessalonica. The Acculturation of the Slavs*, Crestwood, NY, 2001.

8. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν προφορικὸ λόγον στὸν γραπτὸ ἀποτελοῦσε μία ἰδιάζουσα διαδικασία, τὴν ὁποία πολὺ ἐπιτυχῶς ἀναλύει ὁ J. M. Lotman, «Neskol'ko myslej o tipologii ku'tur», *Jazyki, kul'turi i problemy perevodimosti*, Moskva 1987, 3-11.

9. *Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου*, κεφ. XIV. Lavrov, *Matelially po istorii vozniknovenija*, 27.

10. Γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς κυριλικῆς γραφῆς ἀπὸ τοὺς Σλάβους καὶ τὴ σημασία ποὺ εἶχε γι' αὐτούς, βλέπε Α. - Ε. Tachiaos, «Večnoto značenie na kirilicata», *Godišnik na Sofijski Universitet. Centar za slavjano- vizantijski proučvanija* («Iv. Dujčev», 87 (6) 1994, 43-49.

11. Οἱ σχετικὲς μὲ τὴ δημιουργία τῆς γλαγολιτικῆς γραφῆς θεωρίες εἶναι τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἄρθρου τοῦ T. Echhardt, «Theorien über den Ursprung der Glagolica», *Slovo*, 13 (1963), 87-117.

γλακολιτικοῦ ἀλφαβήτου ὁ Κύριλλος εἶχε χρησιμοποιήσει γράμματα καὶ σημεῖα ἀπὸ βυζαντινὰ κρυπτογραφικὰ ἀλφάβητα καὶ ἀπὸ σύμβολα ἀστρονομικά, ἀλχημικά καὶ ἄλλα, τὰ ὅποια βρίσκονταν σὲ χρῆση στὸ Βυζάντιο γιὰ αἰῶνες ὀλόκληρους, ἀφοῦ τὰ συναντᾶμε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀκόμη τῶν παπύρων¹². Μὲ τὰ σημεῖα αὐτὰ λοιπὸν δημιουργήθηκε ἓνα ἐντελὲς νέο, τεχνητὸ καὶ ἐξωτικὸ ἀλφάβητο, τὸ ὁποῖο θὰ συμβόλιζε καὶ τὴν ἀνεξαρτησία καὶ αὐτοτέλεια τοῦ σλαβικοῦ κόσμου. Τὸ ἀλφάβητο δὲν ἦταν παρὰ τὸ ὄργανο ποὺ χρησίμευσε γιὰ νὰ γραφεῖ ἡ γλώσσα τῶν Σλάβων, καὶ τὸ ὁποῖο προέβλεπε τὴν ἀπόδοση τῶν ιδιότυπων φθόγγων τῆς καὶ τὴν καθιέρωση τῆς ὀρθογραφίας τῆς¹³. Μαζὶ μὲ τὸ ἀλφάβητο ὅμως ὁ Κύριλλος καὶ ὁ Μεθόδιος παρέδωσαν στοὺς Σλάβους καὶ κείμενα, τὰ ὅποια ἦταν μεταφρασμένα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ στὴ δική τους γλώσσα, καὶ ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀνοίγει ἡ σελίδα τῆς μεταβίβασης στὸν κόσμο τους λέξεων καὶ ἐννοιῶν, οἱ ὁποῖες δὲν τοὺς ἦταν ἔως τὴν ὥρα οἰκεῖες¹⁴. Ἔτσι

12. Βλ. E.E. Granstrem, «O proischozdenii glagoličeskoj azbuki», *Trudy Odela drevne-russkoj literatury*, XI (1955) 300-313.

13. Ἔχει διασωθεῖ ἀπόσπασμα ἔργου τοῦ Κυρίλλου, στὸ ὁποῖο αὐτὸς ἐξηγεῖ τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολούθησε ὅταν μετέφραζε ἑλληνικὸ κείμενο στὴ Σλαβική. Βλ. A. Vaillant, *Textes vieux-slaves*. 1. *Textes et glossaire*, Paris 1968, 63-64. Πρβλ. Ταχιός, *Κύριλλος καὶ Μεθόδιος*, 112.

14. Ἡ μελέτη τοῦ ἑλληνικοῦ γλωσσικοῦ πλοῦτου ποὺ ἔχει μεταβιβαστεῖ στὸν κόσμο τῶν Σλάβων ἔχει ἀπασχολήσει ἐπανειλημμένως τοὺς σλαβολόγους καὶ τὰ συμπεράσματά τους ἔχουν ἀποτυπωθεῖ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ μελετῶν καὶ ἄρθρων γιὰ ἐπὶ μέρους θέματα τοῦ προβλήματος. Ἀπὸ τὴ μεγάλη αὐτὴ βιβλιογραφία τὰ σημαντικότερα δημοσιεύματα εἶναι τὰ ἑξῆς: V. Jagic, «Die slawische Composita in ihrem sprachgeschichtlichen Auftreten», *Archiv für slawische Philologie*, XX (1898), 519-566, τοῦ ἴδιου, *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, Berlin 1913, 270-421, K. Shuman, *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen*, Berlin-Wiesbaden 1958, R. Zett, *Beiträge zur Geschichte der Nominalcomposita im Serbokroatischen. Die altserbische Periode (Slavistische Forschungen 9)*, Köln-Wien 1970, N. Molnar, *The Calques of Greek Origin in the Most Ancient Old Slavic Texts. A Theoretical Examination of Calque Phenomena in the Texts of the Archaic Old Slavic Gospel Codices (Slavistische Forschungen 47)*, Köln - Wien 1985. Πρβλ. E. M. Vereščagin, *Iz istorii vozniknovenija pervogo literaturnogo jazyka slavjan*, Moskva 1972, τοῦ ἴδιου, «Terminotvorčestvo Kirilla i Mefodija», *Voprosy jazykoznanija*, 1988 (2), 91-100, τοῦ ἴδιου, «Velikomoravskij etap razvitija pervogo literaturnogo jazyka slavjan: stanovlenie terminologičeskoj leksiki», G. É. Sancuk, J. Poulik (ἐπιμ.), *Velikaja Moravija ee istoričeskoe i kul'turnoe značenie*, Moskva 1985, 217-238. Τὸ θέμα τῆς ἐπίδρασης τοῦ ἑλληνικοῦ συντακτικοῦ ἐπὶ τῆς παλαιοσλαβικῆς καὶ παλαιορωσικῆς γλώσσας ἐξετάζεται στὰ δημοσιεύματα τῶν J. Kurz (ἐπιμ.), *Issledovanija po sintaksisu staroslavjanskogo jazyka*, Praha 1963, καὶ K. Chodova, «K voprosu o sintaksičeskieh gecizmach v drevnerusskom literaturnom jazyke», *Paleobulgaria*, XI (1987/4), 41-54.

προσφέρθηκε στὸν νεοφώτιστο λαὸ ἓνα πλουσιότατο λεξιλόγιο ἀπὸ ἀφηρερημένες ἔννοιες καὶ σύνθετες λέξεις, βγαλμένο ἀπὸ ἀμειγῶς ἑλληνικὰ ἐκμαγεῖα. Τὸ νέο λεξιλόγιο, ποὺ ἄρχισε νὰ εἰσάγεται στὴ ζωὴ τους, εἶχε προκύψει ἀπὸ τὴν ἀκριβὴ μετάφραση ποὺ εἶχε προηγηθεῖ τῶν ἱερῶν κειμένων ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ στὴ σλαβικὴ γλώσσα. Ἡ μετάφραση αὐτὴ μεταβίβαζε στοὺς ἀποδέκτες τῆς ὅχι μόνον τὸν πλοῦτο τῶν ἐννοιολογικῶν συστημάτων τῆς Ἑλληνικῆς ἀλλὰ καὶ τὴ δομὴ τῆς γλώσσας μαζί μὲ τὴν ἐκφραστικὴ τῆς πλαστικότητα καὶ τὴ σύνταξη¹⁵.

Πέρα ἀπὸ τὸ ἀλφάβητο ὅμως ὑπῆρξαν καὶ ἄλλες διεργασίες ποὺ συμπλήρωναν τὴ συσσώρευση βυζαντινῶν στοιχείων στὴν πολιτιστικὴ ζωὴ τῶν σλαβικῶν λαῶν. Ἡ συσσώρευση αὐτὴ ἀφοροῦσε λιγότερο στὴ Μεγάλῃ Μοραβία — ποὺ μετὰ τὸ 885 πέρασε ὀριστικὰ στὰ χέρια τῆς γερμανικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία καὶ κατάργησε τὸ ἔργο τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου — καὶ πολὺ περισσότερο στὶς νοτιοσλαβικὲς χῶρες καὶ ἰδιαίτερα στὴ Ρωσία. Ἡ εἰσαγωγὴ τῶν νοτιοσλαβικῶν καὶ τῶν Ρώσων στὸν βυζαντινὴς ἔκφρασης χριστιανισμό, συνεπαγόταν καὶ τὴ μετάδοση πλήθους πολιτιστικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα περνοῦσαν σ' αὐτοὺς αὐτούσια, χωρὶς διύλυση, καὶ ὡς τέτοια εἰσάγονταν στὴν ἐκκλησιαστικὴ τους ζωὴ καὶ τὴν καθημερινότητά. Τὰ βυζαντινῆς προέλευσης γραπτὰ μνημεῖα λόγου συνόδευαν καὶ ὑποδείξεις, γραπτές ἢ προφορικές, γιὰ τὸν τρόπο ἀνάγνωσής τους, γιὰ τὴν ἀπαγγελίαν τους στὴν ἐκκλησίαν, γιὰ τὴν κίνησιν κατὰ τὴ διάρκειαν τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν καὶ γενικότερα γιὰ τὸ τελετουργικὸ τῆς λατρείας¹⁶. Μὲ μιὰ λέξη δημιουργεῖτο στὸν κόσμος τῶν Σλάβων μιὰ

15. Ὁ διαπρεπὴς μελετητὴς τῆς παλαιοσλαβικῆς λογοτεχνίας Francis Thomson ἐκτιμᾷ ὅτι «Cyril and Methodius created a literary language fully capable of expressing the most profound and abstract philosophical and religious ideas and of being the medium for works of great poetic beauty, but the tragic fate of Bulgaria prevented Slavia orthodoxa from assimilating more than a part of the Byzantine cultural tradition after the fall of Byzantium». Βλέπε, F. Thomson, «Old Slavonic Translations: Advantages and Disadvantages of Slavonic as a Literary Language», *Le Langage et l'Homme*, 21 (1986), 110-116.

16. Στὸ ἀρχαιότερο ρωσικὸ χρονικὸ, τὸ λεγόμενο *Χρονικὸ τοῦ Νέστορος*, λέγεται ὅτι τὸ ἔτος 1051 ὁ ἡγούμενος τῆς Σπηλαιωτικῆς Λαύρας τοῦ Κιέβου, Θεοδοσίος, «ἄρχισε νὰ ἐρευνᾷ γιὰ μοναστικά τυπικά. Βρέθηκε λοιπὸν τότε ὁ Μιχαήλ, μοναχὸς τῆς Μονῆς τοῦ Στουδίου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἔρθει μὲ τὸν μητροπολίτη Γεώργιο ἀπὸ τὴ χώρα τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἄρχισε νὰ ζητεῖ ἀπὸ αὐτὸν τὸ Τυπικὸ τῶν μοναχῶν τοῦ Στουδίου. Καὶ ἀφοῦ τὸ ἔλαβε ἀπὸ αὐτόν, τὸ ἀντέγραψε καὶ καθιέρωσε στὸ μοναστήρι του πῶς νὰ ψάλλουν τοὺς μοναστηριακοὺς ὕμνους, πῶς νὰ κάνουν μετάνοιες, πῶς νὰ διαβάζουν τὰ ἀναγνώσματα καὶ ὅλη τὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξιν, πῶς νὰ κάθονται στὴν τράπεζα, τί νὰ τρώνε, καὶ ποιὲς ἡμέρες, ὅλα σύμφωνα μὲ τὸ Τυπικόν. Καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ μοναστήρι μιμήθηκαν

νέα έθιομοτυπία, μία έτικέτα λεκτικοῦ καὶ συμπεριφορᾶς, ποὺ ἦταν καθαρὰ βυζαντινῆς προέλευσης. Τὸν ἑλληνικὸ κλῆρο, ποὺ ἤρθε στὶς σλαβικὲς χῶρες γιὰ νὰ διδάξει τὴ νέα πίστη, συνόδευε πλῆθος ἀπὸ δορυφόρους: μοναχοὺς, ἁγιογράφους, ἀρχιτέκτονες, τεχνίτες, ἀκόμη καὶ ἐμπόρους ποὺ εἰσῆγαν στοὺς Σλάβους ἀντικείμενα βοθητικὰ τῆς λατρείας. Καὶ ὅλα αὐτὰ σπεύρονταν σὲ ἔδαφος ἐντελῶς παρθένο. Ἡ διαδικασία τῆς μεταβίβασης πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία προαναφέρθηκε, ἔχει ἀποκληθεῖ ἀπὸ τὸν μεγάλο σύγχρονο ἱστορικὸ τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, τὸν Δ.Σ. Λιχτσόφ, «μεταφύτευση», καὶ ὁ ὅρος αὐτὸς νομίζω ὅτι εἶναι ἀπόλυτα ἐπιτυχής¹⁷. Στὴν μεταφύτευση δὲν ὑπάρχει τὸ στοιχεῖο τῆς ἐπίδρασης, γιατί ἡ τελευταία προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ ὁμοειδῶν συστημάτων, τὰ ὁποῖα δέχονται στὶς δομές τους νέα, θύραθεν στοιχεῖα, ποὺ ἐπικαθόνται σ' αὐτὰ ἢ τὰ ἐπηρεάζουν, ἐνῶ ἡ μεταφύτευση γίνεται σὲ ἔδαφος ἀκόμη ἄγονο, ἀκαλλιέργητο, καὶ αὐτὸ ποὺ τοῦ μεταφυτεύεται δραστηριοποιεῖ τὶς λανθάνουσες δυνάμεις γιὰ γονιμότητα καὶ παραγωγικότητα. Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ τὰ μεταδοθέντα στοιχεῖα ἄρχισαν νὰ ἀφομοιώνονται μέσα στὴ ζωὴ καὶ τὴ σκέψη τῶν Σλάβων, ἀπὸ τότε ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσεται σ' αὐτοὺς καὶ ἡ ἐθνικοθησκευτικὴ αὐτοσυνειδησία, ἡ σχετικὴ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι γίνονται ἢ ἔγιναν μέλη τῆς μεγάλης χριστιανικῆς καὶ πολιτιστικῆς οἰκογένειας, ἐκείνης ποὺ στὴ γλώσσα τοῦ Βυζαντίου ἦταν γνωστὴ ὡς «οἰκουμένη». Στὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰῶνα ἡ γλαγγολιτικὴ γραφὴ ἀντικαθίσταται στὴ Βουλγαρία ἀπὸ τὴν κυριλλικὴ, ἓνα δημιούργημα τοῦ ἐπισκόπου Πρεσλάβας Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος τὴν

τὸ Τυπικὸ ὅλα τὰ μοναστήρια, γιατί ἡ Μονὴ τῶν Σπηλαίων τιμᾶται ὡς ἡ ἀρχαιότερη ὅλων». Βλ. *Povest'vremennykh let. Čast' pervaja. Tekst i perevod*. Moskva-Leningrad 1950, 107. Ἡ εἴδηση αὐτὴ περιλαμβάνεται αὐτολεξεῖ καὶ στὸ *Πατερικὸν τῆς Λαύρας τοῦ Κιέβου*. *Pamjatniki literatury drevnej Rusji: XII vek*, Moskva 1980, 424-427, 440. Βλ. καὶ τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τῆς M. Heppel, *The «Paterik» of the Kievan Caves Monastery*, Harvard Library of early Ukrainian Literature, Translation Series, I, Cambridge, Mass., 1989, 11-13, 23. Πρβλ. A. - E. Tachiaos, «The Greek Metropolitans of Kievan Rus': An Evaluation of their Spiritual and Cultural Activity», *Harvard Ukrainian Studies*, XII-XIII (1988-1989). Proceedings of the International Congress Commemorating the Millenium of Christianity in Rus'-Ukraine, Cambridge, Mass., 1989, 439, καὶ ἑλληνικὴ μετάφραση αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου μὲ προσθήκες, «Οἱ Ἕλληνες μητροπολίτες στὸ Κράτος τοῦ Κιέβου: Ἡ σημασία τῆς πνευματικῆς τους προσφορᾶς», *Κληρονομία*, 29 (1997), 331.

17. D. S. Lichačev, «Drevne-slavjanskije literatury kak systema», *VI Meždunarodnyj s'ezd slavistov: Doklady sovetskoj delegacii*, Moskva 1968, 30-33.

ἀφιερώνει στὸν δάσκαλό του, τὸν μεγάλο Κύριλλο¹⁸. Ἡ κυριλλικὴ γραφή, ἡ ὁποία βασιζόταν στὴν μεγαλογράμματη βυζαντινὴ, δημιουργήθηκε σὲ ἐποχὴ ποὺ στὸ Βυζάντιο τὴ γραφὴ αὐτὴ ἀντικαθιστοῦσε πιά ἡ μικρογράμματη. Οἱ Βούλγαροι ὥστόσο ἐπέμεναν νὰ διατηρήσουν τὴν ἱεροπρεπὴ κομψότητα τῆς ἑλληνικῆς μεγαλογράμματης γραφῆς. Ἀπὸ τότε ἡ κυριλλικὴ γραφὴ ἐπικράτησε σὲ ὅλους ἐκείνους τοὺς Σλάβους, οἱ ὁποῖοι ἐκπολιτίστηκαν ἀπὸ τὸ Βυζάντιο καὶ ἔμειναν δεμένοι μὲ τὶς ἀξίες ποὺ πῆραν ἀπὸ αὐτό.

Πολὺ νωρὶς ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται ἀχνὸς στὸν ὀρίζοντα καὶ κάποιος σλαβικὸς μεσαιωνισμός. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰῶνα γράφεται στὴ Βουλγαρία μία σύντομη ἀλλὰ ἀξιόλογη πραγματεία *Περὶ γραμμάτων*, τῆς ὁποίας συγγραφέας φέρεται κάποιος μυστηριώδης μοναχὸς Χράμπαρ¹⁹, λέξη ποὺ σημαίνει γενναῖος. Ὅρισμένοι ἐπιστήμονες κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀνιχνεύουν τὸν ἑλληνικῆς παιδείας Βούλγαρο ἡγεμόνα Συμεὼν²⁰. Στὴν πραγματεία τοῦ Χράμπαρ προβάλλεται ἡ ὑπεροχὴ τῆς σλαβικῆς γραφῆς ἐναντὶ τῆς ἑλληνικῆς, μὲ τὴ λογικὴ ὅτι ἡ δευτέρη εἶναι κατασκευάσμα πολλῶν προσώπων μὲ βάση τὴ φοινικικὴ καὶ πέρασε ἀπὸ διάφορα στάδια ἐπεξεργασίας, ἐνῶ ἡ σλαβικὴ συντέθηκε ἐφάπαξ ἀπὸ μόνον τὸν Κύριλλο, εἰδικῶς γιὰ τοὺς Σλάβους, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ θεία ἐπιφοίτηση. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ὁ ἐπίσκοπος Πρεσλάβας Κωνσταντῖνος συνθέτει, ἐπάνω σὲ βυζαντινὸ πρότυπο στίχου δωδεκάσύλλαβου, τὰ πρῶτα σλαβικὰ ποιήματα²¹. Σὲ ἕνα ἀπὸ αὐτὰ ὀνομάζει

18. Βλέπε τὸ ἄρθρο τοῦ I. Dobrev, «Kirilica», *Kirilo-Methodievska Enciklopedija*, II, Sofia 1995, 301-310, ὅπου ὑπάρχει καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία.

19. Οἱ βασικὲς ἐργασίες γι' αὐτὸν τὸν μυστηριώδη συγγραφέα, στίς ὁποῖες περιλαμβάνονται καὶ ἐκδόσεις τοῦ κειμένου του, εἶναι αὐτὲς τῶν K. Kuev, *Černorizec Chrabăr*, Sofia 1967, καὶ A. Dzambeluka-Kossova, *Černorizec Chrabăr, O pismenekhă*, Sofia 1980.

20. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ πρῶτος εἰσηγήθηκε ὁ διαπρεπέστερος τῶν Βουλγάρων ἱστορικῶν V. Zlatarski, *Istorijska na Bălgarskata Dăržava prez srednite vekove*, I 2, Sofia 1971, 820-829.

21. Τὰ δύο παλαιοσλαβικά (παλαιοβουλγαρικά ἐφόσον ἔχουν γραφεῖ στὴ Βουλγαρία) ποιήματα, τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται στὸν Κωνσταντῖνο τὸν Πρεσβύτερο, μετέπειτα ἐπίσκοπο Πρεσλάβας, εἶναι ἡ «Προσευχὴ δι' ἀλφαριθμητικῆς ἀκροστιχίδος» καὶ ἡ «Κλῆσις εἰς τὸ ἄγιον Ἐὐαγγέλιον». Πρώτη κριτικὴ ἔκδοση τῶν ποιημάτων αὐτῶν ἔγινε ἀπὸ τὸν R. Nahtigal, «Rekonstrukcija treh starocerkvenoslovenskih pesnitev», *Rasprave Slovenske Akademije Znanosti in Umetnosti* I (1943), 43-156. Πρβλ. καὶ A. Vaillant, «Une poésie vieux-slave: La préface de l'Évangile», *Revue des études slaves*, XXXIII (1956), 7-25. Ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν ποιημάτων ἔχει κάνει ὁ Ἀ. - Α. Ταχιάος, «Τὰ πρῶτα σλαβικά θρησκευτικὰ ποιήματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου», *Ἐκκλησία*, ΜΓ' (1966/16-17), 474-479. Τὸ δεύτερο ποίημα ἔχουν μεταφράσει,

τούς Σλάβους «ἔθνος τὸ νέον»²², ὑπονοώντας ὅτι οἱ Σλάβοι, ἐκχριστιανισμένοι πιὰ, εἰσέρχονται στὴν Ἱστορία σὰν νεογέννητο ἔθνος, μὲ τὰ ἴδια δικαιώματα μὲ τὰ ὁποῖα εἶχαν εἰσέλθει νωρίτερα οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι. Ἐδῶ ἔχουμε ἀπλῶς τὰ πρῶτα, πολὺ ἀκαθόριστα ἀκόμη, σημάδια μιᾶς διαλεκτικῆς στὴ σχέση διαθέτη καὶ κληρονόμου, δωρητῆ καὶ ἀποδέκτη τῆς δωρεᾶς, διαλεκτικῆς ἣ ὁποία στὴ συνέχεια θὰ ἀποκτήσει πιὸ συγκεκριμένη ἔκφραση. Πάντως μὲ τὰ κείμενα ποὺ μνημονεύθηκαν ἔχει ἀρχίσει στὸν ὑπὸ βουλγαρικὴ κυριαρχία χῶρο ἡ διαδικασία τῆς ἀφομοίωσης τῶν βυζαντινῶν πολιτιστικῶν στοιχείων. Τὸ Βυζάντιο, τὸ ὁποῖο ἐμφανιζόταν ὡς ἡ ὑψηλότερης στὸν κόσμο στάθμης πηγὴ πολιτισμοῦ, εἶχε νὰ μεταφυτεύσει στὸν κόσμο τῶν Σλάβων ἕναν ἀκένωτο πλοῦτο γνώσεων, παιδείας καὶ θεσμῶν. Ὅ,τι εἶχε ἀποκτήσει τὸ Βυζάντιο σὲ μία ἱστορικὴ διαδρομὴ αἰώνων ὁλοκλήρων, καὶ ὅ,τι εἶχε κληρονομήσει ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ, τὸν ρωμαϊκὸ καὶ ἄλλους ἀνατολικούς πολιτισμούς, καλεῖτο νὰ τὸ μετακενώσει στοὺς Σλάβους μέσα σὲ μία χρονικῶς σύντομη διαδικασία.

Τὸ βασικὸ στοιχεῖο μὲ τὸ ὁποῖο λειτούργησε ἡ βυζαντινὴ μεταφύτευση, καὶ στὴ συνέχεια ἡ ἐπίδραση, ἦταν τὰ μεταφρασμένα στὴ Σλαβικὴ ἑλληνικὰ μνημεῖα λόγου. Στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τοὺς οἱ Σλάβοι δέχτηκαν κείμενα θεμελιακά, ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν ἄμεσες ἀνάγκες κατάρτησης καὶ διδασχῆς. Σημαντικὸ ρόλο στὴ διάδοση αὐτῶν τῶν κειμένων διεδραμάτισαν οἱ Ἕλληνες κληρικοί, οἱ ὁποῖοι ὑπῆρξαν καὶ οἱ πρῶτοι καθοδηγητές τοὺς στὴ νέα πίστη. Ἐδῶ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἐνῶ στὸν ἑλληνικὸ κόσμο ὁ χριστιανισμὸς ἐπιβλήθηκε ὡς αἵτημα ποὺ προῆλθε ἀπὸ κύκλους διανοουμένων καὶ λαϊκῶν μαζῶν — αἵτημα πρὸς τὸ ὁποῖο τελικὰ συγκατένευσε ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτορας —, στοὺς Σλάβους ἡ διαδικασία αὐτὴ ἐξελίχθηκε ἐντελῶς ἀντιστρόφως, δηλαδὴ πρῶτος ἐκχριστιανίστηκε ὁ ἡγεμόνας, καὶ στὴ συνέχεια, ἀμέσως καὶ καταναγκαστικῶς, αὐτὸς ἐπέβαλε τὴ νέα θρησκεία στὸν λαό²³.

ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ὅμως μετάφραση (τοῦ R. Jakobson, "St. Constantine's Prologue to the Gospels", *St. Vladimir's Seminary Quarterly*, 1954, 19-23), ὁ Β. Λαούρδας, στὴ *Νέα Πορεία*, Ἰούνιος 1955, 147-149, καὶ ὁ Ἀ. Γερομιχαλός, στὸ περιοδικὸ *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, ΜΓ' (1960), 317-326. Στὴν «Προσευχὴ δι' ἀλφαβητικῆς ἀκροστιχίδος» εἶναι ἀφιερωμένη ἡ ὁγώδης ἐργασία τοῦ K. Kuev, *Asbučnata molitva v slavjanskite literaturi*, Sofia 1974.

22. Vaillant, *Textes vieux-slaves*, I, 70.

23. Ὑπενθυμίζεται ὅτι οἱ Βούλγαροι βαπτίσθηκαν τὸ 864, ἀκολουθώντας ἀναγκαστικῶς τὴ μεταστροφή τοῦ ἡγεμόνα τοὺς Βόρη, καὶ οἱ Ρῶσοι παρομοίως τὸ 988, ὅταν ἀποφάσισε νὰ βαπτισθεῖ ὁ ἡγεμόνας τοὺς Βλαδίμηρος.

Ἔτσι ὁ ἐνστερνισμὸς τῆς νέας, βυζαντινῆς προέλευσης, θρησκείας, ὅπως καὶ ὅλων τῶν στοιχείων ποὺ αὐτὴ συνεπαγόταν, ὑπῆρξε γιὰ τοὺς σλαβικοὺς λαοὺς συνέπεια ἐντελῶς παθητικῆς ἀποδοχῆς. Κατὰ τὴ διαδικασία ἀποδοχῆς τῆς νέας θρησκείας ἐκδηλώθηκαν δύο χαρακτηριστικὲς ἀντιδράσεις. Ἡ πρώτη ἐκδηλώθηκε στὴ Βουλγαρία ἀπὸ μέρος τῆς τάξης τῶν εὐγενῶν²⁴, οἱ ὅποιοι, ὅταν ἐπιβλήθηκε ὁ Χριστιανισμός, αὐτοὶ ἀπέριπταν τὴ γλαγγολιτικὴ γραφὴ, καὶ ἐπέμεναν στὴ διατήρηση τῆς ἐλληνικῆς, ἡ ὁποία ἦταν ἡ πρώτη ἐπίσημη γραφόμενη γλῶσσα τοῦ πρωτοβουλγαρικοῦ κράτους²⁵. Ἡ θρησκεία λοιπὸν ποὺ μετέδωσε τὸ Βυζάντιο στὴ Βουλγαρία ἐκτόπισε ἀπὸ ἐκεῖ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ γραφὴ, ποὺ ἦταν προνομιακὸ κτῆμα τῆς κρατούσας τάξης, καὶ ἐπέβαλε τὴ σλαβικὴ γραφὴ, ποὺ ἀποτελέσει κτῆμα ὁλόκληρου τοῦ λαοῦ. Στὴ Ρωσία ἔχουμε τὴ δεύτερη ἀντίδραση, ὅταν ὁ ἡγεμόνας Βλαδὶμηρος, κατὰ σύσταση τοῦ Ἑλλήνα μητροπολίτη Ρωσίας, ἰδρύει σχολεῖα καὶ ἐπιλέγει τὰ ἀξιολογότερα παιδιά γιὰ νὰ φοιτήσουν σ' αὐτά. Τότε παρουσιάζεται ἀντίδραση ἀπὸ τὲς μητέρες τῶν παιδιῶν, οἱ ὁποῖες νομίζουν ὅτι μὲ τὴ σπουδὴ τῶν γραμμάτων θὰ τὰ χάσουν²⁶.

Εἶναι κιόλας προφανὲς ὅτι τὸ μεταφρασμένο ἐλληνικὸ κείμενο ἀποτελέσει ἕναν ἰσχυρὸ πολιτιστικὸ παράγοντα στὰ ἀρχικὰ στάδια τῆς δημιουργίας τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τῶν Σλάβων. Ποιὸ ὅμως ἦταν τὸ κείμενο αὐτό; Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, τὰ πρῶτα κείμενα ποὺ μεταφράστηκαν ἦταν βιβλικά, λειτουργικὰ καὶ κατηχητικὰ²⁷, δηλαδὴ κείμενα ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὲς ἄμεσες ἀνάγκες λατρείας καὶ

24. Βλέπε Zlatarski, *Istoriija na Bălgarskata Dăržava prez srednite vekove*. I 2, 68-104.

25. Ἡ εὐρεία χρῆση τῆς Ἑλληνικῆς ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους πρὶν ἀπὸ τὸν ἐκχριστιανισμό τους μαρτυρεῖται ἀπὸ πλῆθος ἐπιγραφῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν καὶ σημαντικὴ πηγὴ τῆς πρωτοβουλγαρικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἡ δημοσίευση καὶ ἐμπεριστατωμένη μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν ἔχει γίνῃ ἀπὸ τὸν V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963, τοῦ ἴδιου, *Părvobălgarski nadpisi*, Sofia 1979, τοῦ ἴδιου, *Prăbalgărski epigrafski pametnici*, Sofia 1981, τοῦ ἴδιου, *Părvobalgarite. Bit i kultura*, Sofia 1981, τοῦ ἴδιου, *Părvobalgarska istorija*, Sofia 1984, τοῦ ἴδιου, «Die Anfänge der bulgarischen Literatur», *International Journal of Slavic Linguistics*, IV (1961), 116-145.

26. *Povest' vremennych let*, I, 81. Βλ. καὶ Ταχιάος, «Οἱ Ἑλληνες μητροπολίτες στὸ Κράτος τοῦ Κιέβου», 331-332.

27. Τὸ πρῶτο βιβλίον ποὺ μεταφράστηκε ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ στὰ σλαβικά ἦταν τὸ «Εὐαγγελιστάριον», δηλαδὴ οἱ περικοπὲς τοῦ Εὐαγγελίου ποὺ διαβάζονται στὴν ἐκκλησία. Βλ. Ταχιάος, *Κύριλλος καὶ Μεθόδιος*, 111-112. Γιὰ μία συνοπτικὴ, ἀλλὰ τεκμηριωμένη, ἐπισκόπηση τῶν ἔργων ποὺ μεταφράστηκαν ἀπὸ τὸν Κύριλλο καὶ Μεθόδιο, βλ. F. Mareš, «Die Anfänge des slavi-

διδασχῆς. Ἐπειτα ἀπὸ τὶς πρῶτες αὐτὲς μεταφράσεις ἀρχίζει ἡ εἰσαγωγὴ στὸν σλαβικὸ κόσμον ἐνὸς εὐρύτερου κύκλου κειμένων, περισσότερο ἐξειδικευμένου περιεχομένου. Θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι οἱ Σλάβοι, μέσω τῶν κειμένων αὐτῶν, θὰ ἀποκτοῦσαν μιὰ ἄμεση ἐνημέρωση ἐπάνω στὴ σύγχρονη πνευματικὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου, θὰ ἔκριναν τὴ γνωριμία μὲ τὶς φιλοσοφικὲς, θεολογικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς συζητήσεις ποὺ ἀπασχολοῦσαν τὸ βυζαντινὸ λόγιο κοινόν, θὰ πληροφοροῦνταν ποιά ρεύματα σκέψης καὶ στοχασμοῦ κυκλοφοροῦσαν στὴν πρωτεύουσα τῆς αυτοκρατορίας, καὶ ὅλα αὐτὰ θὰ τὰ μετέφεραν ἐνδεχομένως στὶς χώρες τους. Ὡστόσο δὲν συνέβη τίποτε ἀπὸ ὅλα αὐτά. Μολονότι δὲν ἔχει ἔως σήμερα συνταχθεῖ ὁ πλήρης κατάλογος τῶν βυζαντινῶν κειμένων ποὺ ἔχουν μεταφρασθεῖ στὶς ἀρχαῖες σλαβικὲς γλῶσσες²⁸, ἐντούτοις οἱ

schen Schriftums und die byzantinisch-griechische Literatur», *Cyrrillomethodianum*, III (1975), 1-12. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἀρχαία σλαβικὴ φιλολογικὴ παραγωγὴ τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου καὶ τῶν μαθητῶν τους εἶναι πλούσια· θὰ ἀρκεστοῦμε ἐδῶ νὰ ἀναφέρουμε ἀπλῶς τὶς εἰδικὲς ἐργασίες τοῦ E. Georgiev, *Kiril i Metodij, osnovopoložnici na slavjanskite literaturi*, Sofia 1956, καὶ *Razcvetăt na bălgarskata literatura v IX-X v.*, Sofia 1962. Πρβλ. Grivec, *Konstantin und Method*, 132-137, 221-227, I. Ταρνανίδης, *Πτυχὲς τῆς σλαβικῆς Ὁρθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη 1991, 107-136, καὶ B. Tchiflianov, Ὁ λειτουργικὸς τύπος μεταφρασμένου ὑπὸ τῶν ἀγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἐν ἀρχῇ τῆς ἀποστολῆς των εἰς τὴν Μοραβίαν (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 31), Θεσσαλονίκη 1994.

28. Γιὰ τὴ μελέτῃ τῶν μεταφράσεων βυζαντινῶν κειμένων στὶς ἀρχαῖες σλαβικὲς γλῶσσες, καὶ ἰδίως γιὰ μεταφρασμένα βυζαντινὰ κείμενα ποὺ πέρασαν στὴν ἀρχαία Ρωσία μέσω τῶν νοτιοσλαβικῶν χωρῶν, χρήσιμες εἶναι οἱ ἐξῆς εἰδικὲς ἐργασίες: A. I. Sobolevskij, *Perevodnaja literatura Moskovskoj Rusi XIV-XVII vekov*, Sanktpeterburg 1903, M. N. Speranskij, *Iz istorii russkoslavjanskich literaturnych svjazej*, Moskva 1960, 7-103, D. S. Lichačev, «Nekotorye zadači izučenija vtorogo južnoslavjanskogo vlijanija v Rossii», *Issledovanija po slavjanskomu literaturovedeniju i folkloristike*, Moskva 1960, 90-151, V. Mošin, «O periodizacii rusko-južnoslavjanskich literaturnych svjazej X-XV vv.», *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, XIX (1963) 28-106. Ἐπίσης βλέπε τὰ γενικὰ ἔργα: *Istorija na bălgarskata literatura*, 1, *Starobălgarska literatura*, I. Dujčev, «Perevodna literatura», Sofia 1962, 154-163, *Istorija russkoj literatury X-XVII vekov*: O. V. Tvorogov, «Perevodnaja literatura XI-načala XIII s.», Moskva 1980, 36-59, M. Kašanin, *Srpska književnost u srednem veku*, Beograd 1975, 48-66. Βυζαντινὰ ἔργα, ποὺ μεταφράστηκαν στὴν παλαιοβουλγαρικὴ γλῶσσα στοὺς πρώτους αἰῶνες ἀπὸ τὸν ἐκχριστιανισμό τῶν Βουλγάρων, ἔχουν περιληφθεῖ στὸ πεντάτομο ἔργο *Stara bălgarska literatura*, 1-5, Sofia 1982-1992. Μία πρώτη, ὑποδειγματικὴ καταγραφή, τῶν ρωσικῶν καὶ νοτιοσλαβικῶν χειρογράφων ποὺ περιλαμβάνουν τὶς ὁμιλίες τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἔχει γίνει ἀπὸ τοὺς E. E. Granstrem, O. V. Tvorogov, A. Valevicius, *Johannes Chrysostomos im altrussischen und südslavischen Schriftum des 11-16. Jahrhunderts*, Sanktpeterburg 1998.

ἐπιστημονικὲς γνώσεις στὸν τομέα αὐτὸ εἶναι ἀρκετὰ προχωρημένες, ὥστε νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλήξει σὲ κάποια συμπεράσματα. Ἡ σχετικὴ ἔρευνα λοιπὸν ἔχει καταδείξει ὅτι, ἐνῶ στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὸν 9ο ἕως τὸν 12 αἰῶνα ἀνθοῦσε ἡ πνευματικὴ ζωὴ, μὲ διαπρεπεῖς ἐκπροσώπους της καὶ μὲ συζητήσεις ἐπάνω σὲ ὑψηλὰ θεολογικά, φιλοσοφικά καὶ ἐπιστημονικά θέματα, καὶ μὲ συγγραφὴ ἀξιολογώτατων ἔργων ἐπάνω σ' αὐτά, ὁ σλαβικὸς κόσμος ἔμενε ἀνυποψίαστος γιὰ ὅσα συνέβαιναν ἐκεῖ καὶ βρισκόταν στὸ περιθώριο ὅλων αὐτῶν τῶν διεργασιῶν.

Παρὰ τὴ γνωστὴ ἐπαφὴ τοῦ σλαβικοῦ κόσμου μὲ μεγάλα βυζαντινὰ κέντρα, στὰ ὁποῖα ἀποθησαυρίζονταν ὅλη αὐτὴ ἡ πνευματικὴ παραγωγὴ καὶ γινόταν ἡ ἀναπαραγωγὴ τῶν χειρογράφων ποὺ τὴν ἀποτύπωναν, κέντρα ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ μεγάλα μοναστήρια της, τοῦ Στουδίου καὶ τῆς Εὐεργέτιδος, ἀργότερα δὲ καὶ τὸ "Ἁγίου Ὄρος, τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ ἡ Μονὴ τοῦ Σινᾶ²⁹, οἱ Σλάβοι ποὺ πήγαιναν

29. Οἱ Σλάβοι μοναχοὶ ἐπισκέπτονταν τὰ ἑλληνικὰ μοναστήρια καὶ ἄλλα πνευματικὰ κέντρα τοῦ Βυζαντίου, καὶ παρέμεναν ἐκεῖ γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα, προκειμένου νὰ μεταφράσουν βυζαντινὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονταν σὲ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῶν βιβλιοθηκῶν τους. Στὸ "Ἁγίου Ὄρος, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐποικισμένα ἀπὸ Σλάβους μοναστήρια (Ζωγράφου, Χελανδαρίου καὶ Ρωσικοῦ), οἱ Σλάβοι παρέμεναν καὶ σὲ καθαρῶς ἑλληνικὰ μοναστήρια, ἀκριβῶς γιὰ νὰ ἐκπονήσουν μεταφράσεις κειμένων ποὺ τοὺς ἐνδιέφεραν. Βεβαίως οἱ ἐπιλογὲς τῶν κειμένων ἀνῆκαν στοὺς ἴδιους. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις οἱ μεταφράσεις γίνονταν σὲ συνεργασία μὲ Ἕλληνες μοναχοὺς. Γιὰ τὰ βυζαντινὰ κέντρα ὅπου ἐργάστηκαν Σλάβοι, ἀλλὰ καὶ γιὰ κείμενα ποὺ εἶχαν μεταφραστεῖ σὲ σλαβικὲς γλώσσες σ' αὐτά, βλέπε: I. Dujčev, «Centry vizantijskoslavjanskogo obščeniia i sotrudničestva», *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, XIX (1963), 107-129, G. I. Vzdornov, «Rol' slavjanskich masterskich pis'ma Konstantinopolja i Afona v razvitii knigopisanija i chudožestvennogo oformlenija rukopisej na rubeže XIX-XV vv.», στὴν ἴδια σειρὰ, XXIII (1968), 171-198. Πρβλ. V. Gjuzeev, *Učilišta, skriptorii, biblioteki i znaniia v Balgarija. XIII-XIV vek*, Sofia 1985, 65-117, D. Ivanova-Mirčeva, «K voprosu o karakteristike bolgarskich perevodčeskich škol ot IX-X do XIV veka», *Paleobulgarica*, I (1971/1), 37-48, καὶ H. Rothe, *Was is "altrussische Literatur"?*, Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Geisteswissenschaften. Vorträge. G 361, Wiesbaden 2000, 73-74. Στὶς βιβλιοθηκὲς τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὅπως ἐπίσης καὶ σὲ ἐκείνῃ τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ, ἔχουν διασωθεῖ πολλὰ ἀξιόλογα σλαβικὰ χειρόγραφα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν γραφεῖ στὸ Ἁγίου Ὄρος. Δυστυχῶς δὲν ἔχουν ἀκόμη καταγραφεῖ τὰ σλαβικὰ χειρόγραφα ἀγιορειτικῆς προέλευσης, τὰ ὁποῖα φυλάσσονται στὶς διάφορες ἀνὰ τὸν κόσμον βιβλιοθηκὲς. Ὅσον ἀφορᾷ στὰ σλαβικὰ χειρόγραφα τῶν ἀγιορειτικῶν μοναστηριῶν καὶ τῆς Μονῆς Σινᾶ, βλέπε τοὺς πιὸ πρόσφατους σχετικούς καταλόγους: D. Bogdanović, *Katalog ćililskih rukopisa manastira Hilandara*, Beograd 1978, B. Rajkov, S. Kožucharov, H. Miklas, H. Kodov, *Katalog na slavjanskite rākopisi v biblio-*

στά κέντρα αὐτὰ δὲν μετέφραζαν τὰ ἔργα τῶν συγχρόνων Βυζαντινῶν συγγραφέων. Ἀντὶ γι' αὐτὰ βλέπουμε νὰ περνοῦν στὸν κόσμον τοὺς ἔργα συγγραφέων τῆς πρωτοχριστιανικῆς καὶ τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου³⁰. Ἡ εὐθύνη γι' αὐτὸν τὸν ἀποκλεισμό τῶν Σλάβων ἀπὸ τὴν πανδαισία τῆς βυζαντινῆς πνευματικῆς τράπεζας, πολὺ εὐκόλα μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν ἑλληνικὸ κλῆρο, ὁ ὁποῖος ἐξακολούθοῦσε νὰ τοὺς ποδηγετεῖ. Ὡστόσο, ἐδῶ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι αὐτὴ ἡ εὐθύνη — ἂν πραγματικὰ θὰ πρέπει νὰ γίνεταί λόγος γιὰ εὐθύνη — ἀνήκει καὶ στὶς δύο πλευρές, δηλαδή τόσο στὸν ἑλληνικὸ κλῆρο ὅσο καὶ στοὺς ἴδιους τοὺς Σλάβους. Τὸ εἶδος τῶν πρὸς μετάφραση κειμένων ἦταν θέμα καὶ δικῆς τους ἐπιλογῆς, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι εἶχαν συναισθήσει τοῦ πόσο ὑπολείπονταν σὲ θεμελιώδεις γνώσεις, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ γίνουν κατανοητὰ τὰ συγγράμματα τῶν σύγχρονων Βυζαντινῶν διανοουμένων. Τὸ Βυζάντιο εἶχε διανύσει ἓνα πολὺ μακρὸ δρόμο πολιτισμοῦ, ἐνῶ οἱ Σλάβοι μόλις τώρα περνοῦσαν τὸ κατώφλι του, μὲ τὴ χειραγωγία μάλιστα αὐτῶν ποὺ τοὺς εἶχαν διδάξει τὴ χριστιανικὴ πίστη. Πολὺ λιγότερο κατατοπισμένοι ἦταν οἱ Σλάβοι ἐπάνω στὴν ἀρχαιοελληνικὴ σκέψη καὶ φιλοσοφία, τῆς ὁποίας θεματοφύλακας ἦταν ἐπίσης τὸ Βυζάντιο. Πῶς νὰ κατανοήσουν λοιπὸν τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Πλωτῖνο, ὅταν δὲν μποροῦσαν ἀκόμη νὰ φθάσουν στὰ ὑψηλὰ θεολογικὰ νοήματα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ; Ψῆγματα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς φιλοσοφίας μεταβιβάστηκαν στοὺς Σλάβους μέσω τῶν συγγραμμάτων τῶν Βυζα-

tekata na Zografskijat Mănastir v Sveta Gora, Sofia 1994, A.-E. Tachiaos, *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos*, Thessaloniki-Los Angeles 1981. Συνολικὸς, θεματολογικὸς κατὰλογος τῶν σλαβικῶν χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὁρους, στὸν ὁποῖο λήφθηκαν ὑπόψη καὶ χειρόγραφα ποὺ δὲν εἶχαν ἔως τώρα καταλογωγραφηθεῖ, ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ τοὺς A. A. Turilov, L. V. Moškova (Ἐπιμ. A.-E. Tachiaos), *Slavjanskije rukopisi Afonskich obitelej*, Thessaloniki 1999. Πρβλ. A.-E. Tachiaos, «Mount Athos and the Slavic Literatures», *Cyrrillomethodianum*, IV (1978), 1-35. Τὰ σλαβικὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ, τὰ ὁποῖα ἀνακαλύφθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια, ἔχει περιγράψει ὁ I. Tarnanidis, *The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai*, Thessaloniki 1988. Γιὰ τὶς παλαιότερες περιγραφὰς καὶ καταλόγους σλαβικῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ καὶ τῶν Ἱεροσολύμων, βλ. N. F. Belčikov, Ju. K. Begunov, B. P. Roždestvenskij, *Spravočnik-ukazatel' pechatnyh opisaniij slavjano-russkich rukopisej*, Moskva-Leningrad 1963, 273-275.

30. Βλ. I. P. Erëmin, «O vizantijskom vlijanii v bolgarskoj i drevnerusskoj literaturach IX-XII vv.», στὸν τόμο δημοσιευμάτων τοῦ συγγραφέα μὲ τίτλο *Literatura drevnej Rusi (Ėtjudi i charakteristika)*, Moskva-Leningrad 1966, 9-17.

ντινῶν συγγραφέων τῶν πρώτων αἰώνων³¹. Χρειάστηκε νὰ περάσουν αἰῶνες γιὰ νὰ μπορέσουν οἱ Σλάβοι νὰ ἐκσυγχρονιστοῦν, καὶ στὴν πραγματικότητα δὲν μπόρεσαν ποτὲ νὰ ἐνημερωθοῦν πλήρως ἐπάνω στὴ σύγχρονη σκέψη τοῦ Βυζαντίου. Τὸ μεγάλο βῆμα πάντως ἔγινε τὸν 14ο αἰῶνα, κατὰ τὸν ὁποῖο, χάρις στὴ βυζαντινὴ κίνηση τῶν Ἑσυχαστῶν, οἱ Σλάβοι δέχτηκαν μεγάλη ὥθηση στὴ θεωρητικὴ σκέψη. Στὴ διάρ-
κεια αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα, γιὰ πρώτη φορά, μεταφράστηκαν στὴ Σλαβικὴ τὰ λεγόμενα Ἀρεοπαγιτικὰ συγγράμματα, τὰ ὁποῖα, κινοῦνταν σὲ νεοπλατωνικὲς κατηγορίες σκέψης, καὶ ἦταν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ γίνουν κατανοητοὶ οἱ μεγάλοι μυστικοὶ συγγραφεῖς τοῦ Βυζαντίου³². Αἰξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὑπῆρξαν Ρω-
σοὶ διανοούμενοι τῶν νεότερων χρόνων, ποὺ καταλόγισαν ἀναδρομικῶς εὐθύνη στὸν Κύριλλο καὶ τὸν Μεθόδιο, γιὰτὶ δὲν ἐπέβαλαν ἐξαρχῆς στοὺς Σλάβους τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, ὥστε νὰ τοὺς καταστήσουν ἱκανοὺς νὰ ἐπικοινωνήσουν ἄμεσα μὲ τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πνεῦμα³³. Ἐδῶ ὅμως ἀγνοεῖται ἐντελῶς ἡ ὑπάρχουσα στοὺς Σλάβους ἔλλειψη τοῦ ἀπαραίτητου υποβάθρου.

Τὴ διαδικασία τῆς μεταφύτευσης τῶν βυζαντινῶν στοιχείων ἀκολούθησε στὴ συνέχεια καὶ ἡ διαδικασία τῆς μίμησης, ἡ ὁποία ἀποτελέσει ἓνα μεταβατικὸ στάδιο πρὸς τὴ χειραφέτηση. Τὸ παιχνίδι ἀνάμεσα στὴ μίμηση τῶν βυζαντινῶν προτύπων καὶ τὴν ἀνεξαρτητοποίηση ἀπὸ αὐτὰ εἶναι πολὺ ἐμφανὲς στὴ λογοτεχνία καὶ τὴν τέχνη τῆς ἀρχαίας Ρωσίας. Οἱ Ἕλληνες μητροπολίτες ποὺ ἔρχονταν ἐδῶ ἔμοιαζαν μὲ κομῆτες ποὺ σέρνουν πίσω τοὺς ἓνα πλῆθος ἀπὸ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ἀποκτοῦν τὴν ἀξία, τὴ λάμψη καὶ τὴ σημασία τοὺς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἴδιους. Αὐτοὶ οἱ ἴδιοι, ὅπως καὶ τὰ πρόσωπα ποὺ τοὺς συνόδευαν καὶ τὰ βιβλία καὶ τὰ ἀντικείμενα τέχνης

31. Dj. Trifunović, *Stara srpska književnost*, Beograd 1994, 253-320, B. Pejčev, *Filosofovskij traktat o Simeonovija sbornik*, Sofia 1977. Πρβλ. Ταχιάος, *Κύριλλος καὶ Μεθόδιος*, 205-206. Βλέπε καὶ τὸ ἐμπεριστατωμένο ἄρθρο τοῦ E. Weiher, «Zur sprachlicher Rezeption der griechischen philosophischen Terminologie im Kirchenslavischen», *Anzeiger für slavische Philologie*, VI (1972), 138-159. Ἐνδιαφέροντα ἄρθρα γιὰ τὸ θέμα τῆς μεταβίβασης φιλοσοφικῶν στοιχείων στοὺς Σλάβους περιέχονται στὸν συλλογικὸ τόμο *Drevnjaja Rus'*: *peresečenie tradicij*, Moskva 1997.

32. Dj. Trifunović, *Pisac i prevodilac inok Isaija*, Kruševac 1980, H. Keipert, «Velikyj Dionisie sice napisal: Die Übersetzung von Areopagita-Zitaten bei Euthymius von Tarnovo», *Tărnovska Knjižovna Škola 2. Učenic i posledovateli na Evtimij Tarnovski*, Sofia 1980, 326-350. Πρβλ. Tachiaos, Mount Athos and the Slavic Literatures, 21-22.

33. Βλ. G. Florovskij, *Puti russkago bogoslovija*, Paris 1937, 5-6.

πού έφεραν μαζί τους, μετέφεραν στη Ρωσία τὰ βυζαντινά πρότυπα, τὰ όποία είτε θά μεταφυτευόνταν έκει αὐτούσια είτε θά άποτελοῦσαν τὰ πρὸς μίμηση άντικείμενα. Καί όταν γίνεται λόγος γιὰ «μίμηση», δέν πρέπει νά νοεῖται άντιγραφή, ή όποία συνεπάγεται δουλική ύποταγή στό πρότυπο. Αὐτή άκριβῶς ή έλευθερία στη σκέψη και την έπιλογή άνοιγε τούς όρίζοντες γιὰ τή δημιουργία τοῦ αὐτοτελοῦς έθνικοῦ πνευματικοῦ βίου. "Αν συγκρίνει κανείς τήν άρχαία βουλγαρική πνευματική και φιλολογική παραγωγή με τήν άρχαία ρωσική, και σκεφθεῖ ότι στην περίπτωση τῆς Βουλγαρίας δέν ὑπάρχει ή έπιβλητική παρουσία τοῦ έλληνικοῦ κλήρου ένῳ στῆς Ρωσίας ὑπάρχει, οἱ διαπιστώσεις πού προκύπτουν εἶναι άντιστρόφως άνάλογες με τίς προϋποθέσεις. Στην περίπτωση τῆς Ρωσίας ὑπάρχει ένα έκπληκτικό πέταγμα πρὸς μία πλούσια παραγωγή, με έντελῶς έκδηλο τὸ ιδιαίτερο ρωσικό χρῶμα. 'Η λογοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας όλοένα και περισσότερο άποκτᾷ αὐτοσυνειδησία τοῦ δικοῦ της ὅφους (genre), άποκτᾷ ιδιαιτερότητα πού εκφράζεται με άποχρώσεις τοῦ δικοῦ της λυρισμοῦ και τῆς ποιητικῆς διάθεσης, κάτι πού σέ τόσο ὕψηλό βαθμό και τόνο λείπει άπό τίς άλλες λογοτεχνίες τῆς κυριλικῆς γραφῆς³⁴. 'Η άρχαία λογοτεχνία τῆς Ρωσίας άπέκτησε πολὺ γρήγορα μιὰ τέτοια μοναδικότητα ὥστε διέγραψε ένα δικό της κύκλο. Καί έδῶ πρέπει έπιπροσθέτως νά ληφθεῖ ὑπόψη, ότι αὐτή ή αὐτοτέλεια στη ρωσική πνευματική παραγωγή άναπτύσσονταν παρά τὸ γεγονός ότι ή Βουλγαρία ἦταν εκείνη πού χρησίμευε γιὰ τή Ρωσία ὡς ὁ κύριος δρόμος, μέσα άπό τὸν όποῖο περνοῦσαν τὰ μεταφρασμένα στη Σλαβική βυζαντινά κείμενα γιὰ νά φθάσουν στη χώρα αὐτή³⁵. 'Επίσης πρέπει νά παρατηρηθεῖ ότι ένῳ στην περί-

34. Βλέπε τίς λαμπρές έργασίες τοῦ D. S. Likhachev, *Poética drevnerusskoj literatury*, Leningrad 1967, τοῦ ἴδιου, *Čelovek v literature dnevnjej Rusi*, Moskva 1970, τοῦ ἴδιου, *Razvitie russkoj literatury X-XVII vekov*, Leningrad 1973, τοῦ ἴδιου, *Velikoe nasledie*, Moskva, 1975. 'Ο Rothe, στη μνημονευθείσα μελέτη του (βλ. ὕποσ. 29) *Was is «altrussische Literatur?»* λαμβάνει μιὰ μᾶλλον άρνητική θέση άναφορικῶς πρὸς τήν ιδιοπροσωπία τῆς άρχαίας ρωσικῆς λογοτεχνίας, χαρακτηρίζοντάς την ὡς τυπικά έκκλησιαστική, έφόσον προέρχεται άπό μία κοινωνία ή όποία παρήγαγε άπλῶς γραμματεία και ὄχι μόρφωση και καλλιέργεια. 'Ισως σέ όρισμένα έπὶ μέρους σημεία νά έχει δίκαιο, τὰ συμπεράσματα ὅμως στὰ όποία καταλήγει ὁ διαπρεπής αὐτός σλαβολόγος εἶναι κάπως βεβιασμένα.

35. 'Η μέσω Βουλγαρίας μεταφορά πρὸς τή Ρωσία βυζαντινῶν κειμένων σέ σλαβική μετάφραση συντελέστηκε σέ δύο φάσεις: ή πρώτη ἦταν κατὰ τή διάρκεια τοῦ πρώτου βουλγαρικοῦ κράτους, πού καταλύθηκε άπό τὸν 'Ιωάννη Τσιμισκῆ τὸ 971, και ή δεύτερη καλύπτει τήν περίοδο ζωῆς τοῦ δευτέρου βουλγαρικοῦ κράτους, δηλαδή άπό τὸ 1185 ἕως τὸ 1393, ὁπότε καταλύθηκε αὐτὸ άπό τούς Τούρκους. Παρά τή σαφή αὐτή διαμεσολάβηση τῆς Βουλγαρίας, ή όποία χρησίμευσε ὡς ένδιάμεσο μεταξύ Βυζαντίου και Ρωσίας, δέν θά πρέπει νά παραγνωρίζονται και άλλοι

πτωση τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Σερβίας ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἐνιαῖες κρατικές ὀντότητες, στὴ Ρωσία, μετὰ τὴν κατάλυση τὸ 1240 ἀπὸ τοὺς Τατάρους τοῦ ἀρχαίου κράτους τοῦ Κιέβου, δημιουργοῦνται περιφερειακὲς ἡγεμονίες, οἱ ὁποῖες, ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλη, ὑποκύπτουν στὸν συγκεντρωτισμὸ τῆς μεγάλης ἡγεμονίας τῆς Μόσχας. Οἱ ἡγεμονίες αὐτὲς εἶχαν ἀναπτύξει τὴ δική τους πολιτιστικὴ ζωὴ, συμβάλλοντας ἔτσι ἡ καθεμιὰ τους σὲ ἓναν κοινὸ ρωσικὸ πολιτισμὸ. Ἦταν φυσικὸ μέσα στὴν καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ἡγεμονίες αὐτὲς ἡ πρόσληψη τῆς βυζαντινῆς κληρονομιάς νὰ ἀκολουθήσει διαφορετικὴ διαδικασία. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὴ διαφορετικὴ κατὰ περίπτωσιν βίωσιν καὶ μετάπλασιν τῶν βυζαντινῶν στοιχείων. Τὸ σύνολο τῶν προσλημμάτων ἔδινε τελικὰ μία ποικιλόμορφη, ρωσικὴ εἰκόνα τῆς βυζαντινῆς κληρονομίας.

Ἡ διαδικασία διαμόρφωσης τῶν σλαβικῶν κρατῶν, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν στὸ πεδίο τῆς βυζαντινῆς πολιτιστικῆς ἐπιρροῆς καὶ ποδηγέτησης, εἶχε καὶ αὐτὴ τὸ μερίδιό της στὴ δωρεὰ τοῦ μεγάλου εὐεργέτη, ποὺ ἦταν τὸ Βυζάντιο. Ἐδῶ ἔχουμε μίμηση ἑνὸς προτύπου δομῆς τοῦ κράτους καὶ τῆς σύνθεσης τῶν λειτουργιῶν του, καὶ μολονότι στὸ θέμα τῆς δυναστικῆς διαδοχῆς ἀκολουθεῖται διαδικασία ἰδιάζουσα γιὰ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ σλαβικὰ κράτη καὶ τὶς ρωσικὲς ἡγεμονίες, ὥστόσο ἡ πολιτικὴ θεωρία τους διαμορφώνεται ἐπάνω σὲ καθαρὰ βυζαντινὰ πρότυπα. Ἡ κεφαλὴ τοῦ κράτους στὴ Βουλγαρία λαμβάνει τὸν τίτλο τοῦ «τσάρου», ὁ ὁποῖος προκύπτει ἀπὸ τὴ σύντηξιν τοῦ λατινικοῦ «καῖσαρ», τίτλου ποὺ στὸ Βυζάντιο εἶχε ὑποδεέστερη ἀξία ἐκείνης τοῦ «βασιλέως»³⁶. Ὡστόσο στὴν ἀντίληψιν τῶν Βουλγάρων, ὁ ἡγεμόνας τους, ἔστω καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τίτλο, μέσα στὸ κράτος του θεωρεῖται ἰσότημος μὲ τὸν

δρόμοι, ἀμεσώτερης ἐπαφῆς, γιὰ τοὺς ὁποῖους μάλιστα γίνεται λόγος στὰ ἔργα ποὺ μνημονεύονται στὴν ὑποσημείωσιν 27.

36. Βλέπε τὰ ἔγγραφα τῶν Βουλγάρων τσάρων στὶς ἐκδόσεις τῶν G. A. Iljinskij, *Gramoty bolgarskikh carej*, Moskva 1911, 13, 23, 26, 28, 29, M. Laskaris, *Vatopedskata gramota na car' Ivan Asenja II*, Sofia 1930, 5, 18-19, M. N. Andreev, *Vatopedskata gramota i vāprositi na bālgarskoto feodalno pravo*, Sofia 1965, 120-147. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἐπίδρασιν τῆς βυζαντινῆς διπλωματικῆς σὲ ἐκείνη τῶν Βουλγάρων, Σέρβων καὶ Ρουμάνων, βλ. M. Laskaris, «Influences byzantines dans la diplomatie bulgare, serbe et slavoroumaine», *Byzantinoslavica*, III (1931), 500-512. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ Βούλγαροι τσάροι χρησιμοποιοῦσαν στὶς ὑπογράφες τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων τοὺς τὸν τίτλο «τσάρου Βουλγάρων καὶ Γραικῶν» (Ἰωάννης Ἀσέν, 1230/31), «εὐσεβῆς τσάρου καὶ αὐτοκράτωρ ἐπὶ πάντων τῶν Βουλγάρων καὶ Γραικῶν» (Ἰωάννης Ἀλέξανδρος 1348, Ἰωάννης Σισμάν 1378, 1382). Ὁ ὅρος «καὶ τῶν Ρωμαίων» ἐμφανίζεται ἀργότερα, καὶ μάλιστα σὲ σερβικὸ κείμενο. Πρβλ. καὶ ὑποσ. 38.

βυζαντινό βασιλέα. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς ὅμως ὀνομαζόταν καὶ «αὐτοκράτωρ», τίτλο τὸν ὁποῖο δὲν ἀργοῦν νὰ οἰκειοποιηθοῦν καὶ οἱ Σλάβοι, ἀποτυπώνοντάς τον στὴ σλαβικὴ ἐκφορά, ὡς σύνθετη λέξη βγαλμένη ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ γλωσσικὸ ἐκμαγεῖο³⁷. Οἱ Βούλγαροι καὶ Σέρβοι ἡγεμόνες, μετὰ τὴν κατάληψή ἀπὸ αὐτοὺς βυζαντινῶν ἐδαφῶν καὶ τὴν ἔνταξή των στὰ κράτη τους, χρησιμοποιοῦν καὶ τὸν τίτλο «τσάρος Βουλγάρων [ἢ Σέρβων] καὶ Ρωμαίων», ποὺ δηλώνει σαφῶς αὐτοκρατορικὲς φιλοδοξίες, οἱ ὁποῖες βεβαίως θὰ ἐνεργήσουν ὡς σφετεριστικὲς τῆς βυζαντινῆς ἐξουσίας³⁸. Ἡ πνευματικὴ, οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ἄνθηση τὴν ὁποία παρουσίασε τὸν 14ο αἰῶνα τὸ Τύρνοβο, ἡ μεσαιωνικὴ πρωτεύουσα τῆς Βουλγαρίας, δημιούργησε ἐκεῖ μία εὐφορία ποὺ ἔφθασε μέχρι τὸ σημεῖο νὰ ἐμφανίζεται αὐτὴ ὡς «βασιλεύουσα πόλις», ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη³⁹. Ἡ μίμηση τῆς βυζαντινῆς

37. Ἡ σύνθετη ἑλληνικὴ λέξη «αὐτοκράτωρ» περνᾷ στὸ σλαβικὸ λεξιλόγιο ὡς *samodăržec*, λέξη ποὺ ἔχει τὰ ἴδια ἀκριβῶς, ὅπως καὶ στὴν ἑλληνικὴ, συνθετικά, *samo* (=αὐτο) καὶ *dăržec* (=κράτωρ). Σχετικὰ μὲ τοὺς ὅρους «αὐτοκράτωρ» καὶ «τσάρος» στὶς ρωσικὲς πηγὲς τοῦ 16ου αἰῶνα, βλ. G. Giraudo-G. Maniscalco Basile, *Lessico giuridico, politico ed ecclesiastico della Russia dell' XVI secolo*, Roma 1994, 784-787, 997-1024.

38. Βλέπε τὴ λαμπρὴ μελέτη τοῦ G. Ostrogorsky, «Avtokrator i samodržac», *Glas Srpske kraljevske akademije*, CLXIV, Drugi razred 84 (1935), 95-187. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἔχει δημοσιευθεῖ καὶ στὸν 4ο τόμο τῶν ἀπάντων τοῦ Ostrogorsky, ποὺ φέρει τὸν τίτλο *Vizantija i sloveni*, Beograd 1970, 281-364. Πρβλ. V. Savva, *Moskovskie cari i vizantijskie vasil'evsy. K voprosu o vlijanii Vizantii na obrazovanie idei carskoj vlasti moskovskich gosudarej*, Char'kov 1901. Βλέπε καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα δημοσιεύματα τῶν N. Oikonomides, «Emperor of the Romans-Emperor of the Romanians», *Βυζάντιο καὶ Σερβία κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα*, Ἀθήνα 1996, 121-128, καὶ L. Maksimović, «Srpska carska titula», *Glas CCCLXXXIV Srpske akademije nauka i umetnosti*, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 10 (1998), 173-189. Στὸ πρῶτο ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ Στέφανος Δουσάν χρησιμοποίησε στὸν τίτλο του τὸ «Σερβίας καὶ Ρωμανίας» καὶ ὅχι «Ρωμίων», ἐνῶ ὁ Maksimović στὸ ἄρθρο του διευκρινίζει ὀρισμένα σημεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχαν προσέξει προηγούμενοι μελετητές, καὶ πρὸς παντὸς ὅτι ὁ ὅρος «καὶ τῶν Ρωμίων» χρησιμοποιήθηκε στὸν σερβικὸ χῶρο νωρίτερα ἀπὸ ὅ,τι στὸν βυζαντινὸ.

39. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία περὶ τοῦ Τυρνόβου βλ. A. Popov - V. Velkov (ἐπιμ.), *Kultura na srednovekovija Tărnovo*, Sofia 1985. Γιὰ τὰ μνημεῖα τοῦ Τυρνόβου βλέπε τὴ σειρὰ: *Carevgrad Tărnovo*, I-IV, Sofia 1973-1984. Στὴ φιλολογικὴ δραστηριότητα τοῦ μεσαιωνικοῦ Τυρνόβου εἶναι ἀφιερωμένη ἡ σειρὰ: *Tărnovska knizovna škola*, II-VI, Sofia 1974-1999. Εἰδικῶς γιὰ τὴν ἀκμὴ τοῦ Τυρνόβου κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα βλέπε τὶς ἐργασίες τῶν K. Radčenko, *Religioznoe i literaturnoe dvizhenie v Bolgarii v epokhu pered tureckim zavoevaniem*, Kiev 1898, καὶ P. Syrku, *K istorii ispravlenija knig v Bolgarii v XIV veke*, I 1. *Vremja i žizn' patriarcha Evfimija Tërnovskago*, Santkt-peterburg 1898. Στὶς ἀνταγωνιστικὲς πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη

πρωτεύουσας από την πρωτεύουσα κάποιου σλαβικού κράτους, και ό σφετερισμός της αυτοκρατορικής άξίας από κάποιον Σλάβο ήγεμόνα, έχει ως επακόλουθο την περιβολή τίτλων και την πρόσκτηση αὐλικῶν έξαρτημάτων, αντιστοίχων με αυτά που ύπήρχαν στο Βυζάντιο. Ό τσάρος πρέπει να έχει δίπλα του την κεφαλή της έθνικῆς εκκλησίας με τον τίτλο του πατριάρχη, ή δὲ πρωτεύουσα να διακρίνεται για τή μνημειακή της αρχιτεκτονική, ενώ συγχρόνως πρέπει να αποθησαυρίζει λείψανα αγίων ή να αριθμεῖ στο άγιολόγιό της πρόσωπα οίκουμενικοῦ κύρους. Καταβάλλεται λοιπόν μεγάλη προσπάθεια για τήν απόκτηση ιερῶν λειψάνων, τὰ όποῖα αποτελοῦν και αυτά ένα άπαραίτητο έξάρτημα στον διάκοσμο του σκήπτρου της βασιλικῆς έξουσίας. Με τή δημιουργία του Δεύτερου Βουλγαρικοῦ Κράτους τον 12ο αἰώνα βλέπουμε για πρώτη φορά τους αγίους Κύριλλο και Μεθόδιο να έμφανίζονται ως άγιοι, Βούλγαροι τὸ γένος, και τον άγιο Δημήτριο της Θεσσαλονίκης έπίσης ως προστάτη του βουλγαρικοῦ έθνους⁴⁰.

Ανάλογες έξάρσεις παρατηροῦμε και στη Ρωσία τον 16ο αἰώνα. Τον Ίανουάριο του 1547 ό μέγας ήγεμόνας της Μόσχας Ίβάν Δ', ό Τρομερός, στέφθηκε τσάρος από τον μητροπολίτη Μόσχας Μακάριο⁴¹. Ό νεαρός ήγεμόνας ήταν άρκετά

τάσεις του Τυρνόβου αναφέρεται ή H. Schaefer, *Moskau das dritte Rom. Studien zur Geschichte der politischen Theorien in der slawischen Welt*, Darmstadt 1957, 1-20.

40. "Όσον άφορᾷ στον προσεταιρισμό τῶν άγ. Κυρίλλου και Μεθοδίου από τους Βουλγάρους και τήν ένταξή τους στη δική τους έθνική ζωή, βλ. Α.-Ε. Tachiaos, «L'origine de Cyrille et Méthode. Verité et legende dans les sources slaves», *Cyrrillomethodianum*, II (1972-1973), 48-52. "Όσον άφορᾷ στον άγ. Δημήτριο, βλ. Α. Παπαδόπουλου, «Ο άγιος Δημήτριος εἰς τήν έλληνικήν και βουλγαρικήν παράδοσιν, Θεσσαλονίκη 1971. Πρβλ. D. Obolensky, «The Cult of Saint Demetrius of Thessaloniki in the History of Byzantine-Slav Relations», *Balkan Studies*, XV (1974), 3-20.

41. Η διήγηση για τή στέψη του Ίβάν έχει περιληφθεῖ στο *Χρονικό του Νίκωνος* υπό χρονολογία 16ης Ίανουαρίου 1547. Βλ. *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. XXX. *Patriarska ili Nikonovskaja letopis*, 150-151. Σχετικά με τις πολιτικές ιδέες που επικρατοῦσαν στη Μόσχα τον 16ο αἰώνα και τή στέψη του Ίβάν του Τρομεροῦ, βλέπε M. D'jakonov, *Vlast' moskovskikh gosudarej. Očerki iz istorii političeskich idej drevnej Rusi*, Sanktpeterburg 1889, 133-164, H. Neubauer, *Car und Selbstherrscher. Beiträge zur Geschichte der Autokratie in Rußland*, Wiesbaden 1964, 20-48, B. Norretranders, *The Shaping of Czardom under Ivan Groznyj*, London 1971, B. A. Uspenskij, *Car'i patriarch, Charizma elasti v Rossii (Vizantijskaja model' i ee russkoe pereomyšlenie)*, Moskva 1998, 109-113. Στα έργα αυτά υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία για τὸ θέμα.

εὐφυῆς καὶ μορφωμένος γιὰ νὰ γνωρίζει ὅτι ἡ εὐλογία ἐνὸς ἀπλοῦ μητροπολίτη δὲν ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ στεφθεῖ τσάρος. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀποτάθηκε στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάσαφ, ζητώντας του νὰ τοῦ ἀναγνωρίσει τὴν βασιλικὴ ἀξία, πράγμα ποὺ ἔπραξε ὁ πατριάρχης, ἐκδίδοντας συνοδικὴ πράξη, στὴν ὁποία ὅμως ὅλες οἱ ὑπογραφές τῶν ἀρχιερέων ἦταν πλαστογραφημένες⁴². Ὡστόσο γιὰ αἰῶνες ὁλόκληρους στὴ συνείδηση τῶν Ρώσων ὁ μέγας ἡγεμόνας τῆς Μόσχας εἶχε τὴν ἀρχικὴ ἀναγνώρισή του ὡς τσάρος ἀπὸ τὸν πατριάρχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Θὰ ἀντιπαρέλθω τὴν περίφημη θεωρία περὶ Μόσχας-Τρίτης Ρώμης, θεωρία ποὺ γεννήθηκε στὰ μυαλὰ κάποιων Ρώσων μοναχῶν τοῦ 16ου αἰῶνα, καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ καλλιεργήθηκε ἀπὸ Ἕλληνες κληρικοὺς τὸν ἐπόμενο αἰῶνα. Οἱ Ρῶσοι τσάροι ποτὲ δὲν ἀνακέρυζαν τὸν ἑαυτὸ τους διάδοχο τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα οὔτε δὲ καὶ τὴ Μόσχα τρίτη Ρώμη, διότι βεβαίως ἡ νέα Ρώμη, ἡ Κωνσταντινούπολη, εἶχε ἰδρυθεῖ ἀπὸ Ρωμαῖο αὐτοκράτορα, τοῦ ὁποῖου ὑπῆρξε καὶ ἔδρα, ἐνῶ ἡ Μόσχα ὄχι. Ἡ ἄκρως ἐξωπραγματικὴ καὶ θνησιγενὴς περὶ τρίτης Ρώμης θεωρία ἔχει περισσότερο φιλολογικὴ παρὰ ἱστορικὴ σημασία⁴³.

42. Βλ. W. Regel, *Analecta byzantino-russica*, Sanktpeterburg 1881-1898, σελ. LI-XCVIII, 75-79, Ἀ.-Α. Ταχιάος, *Πηγὲς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῶν ὀρθοδόξων Σλάβων*, τεῦχος πρῶτο, Θεσσαλονίκη 1984, 156-164, καὶ τὸ σύντομο ἀλλὰ πολὺ σημαντικὸ σημεῖωμα τοῦ B. L. Fonkič, «Grečeskie gramoty sovetских chranilišč: 2. Iz istorii utverždenija carskogo titula Ivana IV. Sobornaja gramota 1560 g.», *Problemy paleografii i kodikologii v SSSR*, Moskva 1974, 247-251, ὁ ὁποῖος διορθώνει τὴ χρονολογία τοῦ ἐγγράφου ἀπὸ τὸ ἔτος 1561 στὸ 1560, ἀποδεικνύει δὲ ὅτι οἱ πλαστογραφήσαντες τὶς ὑπογραφές τῶν ἀρχιερέων ἦταν περισσότεροι τοῦ ἐνός.

43. Ὁ εἰσηγητὴς τῆς θεωρίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Μόσχα ἔχει ἀναδειχθεῖ σὲ τρίτη Ρώμη καὶ εἶναι ἡ διάδοχος τῆς δεύτερης, δηλαδὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἔζησε στὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ ἦταν ὁ Ρῶσος λόγιος μοναχὸς Φιλόθεος τῆς Μονῆς Ἐλεάζαρ, ποὺ βρίσκεται στὰ περίχωρα τῆς πόλης Ψκώφ. Σχετικὰ μὲ τὸν Φιλόθεο καὶ τὶς ἰδέες του βλέπε τὴ μελέτη τοῦ V. Malinin, *Starec Eleazarova monastyrja Filofej i ego poslanija*, Kiev 1901. Ἡ διατύπωση τῆς θεωρίας περὶ Τρίτης Ρώμης καὶ ἡ ἐξέλιξί της ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας τῆς Schaefer, *Moskau das dritte Rom*, ἡ ὁποία ἀνάγει τὴν ἀρχὴ τῆς τρίτης Ρώμης στὸν ἀνταγωνισμό τῆς μεσαιωνικῆς βουλγαρικῆς πρωτεύουσας, τοῦ Τυρνόβου, μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς δὲν προκύπτει ἀπολύτως ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ ἐξέταση τοῦ θέματος καὶ τὴ σωστὴ ἐκτίμηση τῶν ἱστορικῶν δεδομένων. Οἱ ἀνταγωνιστικὲς τάσεις τοῦ Τυρνόβου ἐμπέτουν περισσότερο στὴν περίπτωσιν τοῦ γνωστοῦ ἀνταγωνισμοῦ περιφερειακῶν πόλεων μὲ τὴν πρωτεύουσα, ὅπως π.χ. τοῦ Νόβγορονδ μὲ τὴ Μόσχα (Βλ. N. K. Gudzij, *Istorija drevnej ruskoj literatury*, Moskva 1953, 271-297). Στὴν περίπτωσιν αὕτη ἔχουμε τὴν ἐξύψωση μιᾶς πόλης σὲ σύγκρισιν πρὸς τὴν πρωτεύουσα, καὶ στὴν ὑπὸ συζήτηση μάλιστα περίπτωσιν πρὸς τὴν Κων-

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα ἡ Βουλγαρία καὶ ἡ Σερβία μπῆκαν σὲ περίοδο προΐουσας κρατικῆς παρακμῆς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποκύψουν τελικῶς στὴν ἐπίθεση τῶν Ὀθωμανῶν. Βρισκόμενες σὲ διαρκή, ἄμεση καὶ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ Βυζάντιο, οἱ χῶρες αὐτὲς διατηροῦσαν ἀναλλοίωτὴ τὴν κληρονομιά ποὺ εἶχαν παραλάβει ἀπὸ αὐτό, ἔτσι ὥστε νὰ ἐμφανίζονται σχεδὸν ἀπόλυτα ταυτισμένες πολιτιστικὰ καὶ πνευματικὰ μὲ τὴν ἀρχικὴ τους πηγὴ. Δὲν συνέβη τὸ ἴδιο ὅμως καὶ μὲ τὴ Ρωσία. Αὐτὴ, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰώνα, ἐξελίσσεται ραγδαῖα σὲ μιὰ μεγάλη αὐτοκρατορία, ἰσχυρὴ καὶ ὅλο καὶ περισσότερο ἐπεκτεινόμενη, γεγονὸς ποὺ δημιουργεῖ τὴν μέχρις

σταντινούπολη. Βλέπε π.χ. τὴν συλλογὴ τῶν ἐγκωμίων τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, τὴν ὁποία ἔχει ἐκδώσει ἡ Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Ἐγκώμια τῆς Βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης. Εἰσαγωγή, κείμενα, μετάφραση*, Θεσσαλονίκη 1999, στὰ ὁποῖα ὑπάρχουν ἀνάλογες τάσεις. Ἡ περίπτωση τῆς Μόσχας εἶναι διαφορετικὴ· ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὴν διεκδίκηση τῆς διαδοχῆς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Βλέπε τὴν ἀξιόλογη ἐργασία τοῦ W. K. Medlin, *Moscow and East Rome. A Political Study of the Relations of Church and State in Muscovite Russia*, Genève 1952. Χρήσιμα γιὰ τὴ μελέτῃ τοῦ θέματος εἶναι ἐπίσης τὰ πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου Da Roma alla Terza Roma μὲ τίτλο *Roma, Constantinopoli, Mosca*, Napoli 1983, 435-556, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ δημοσίευση σχετικῶν ρωσικῶν κειμένων στὴ συλλογὴ *L'idea di Roma à Mosca. Fonti per la storia del pensiero sociale russo*, Roma 1993. Βλ. ἐπίσης I. Ταρνανίδης, «Ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς “περὶ τρίτης Ρώμης” θεωρίας», *Καθ’ ὁδόν*, I, Θεσσαλονίκη 1992, 89-95. Προσφάτως δημοσιεύθηκαν δύο ἐργασίες ἀφιερωμένες στὸ θέμα τῆς Μόσχας ὡς τρίτης Ρώμης. Ἡ πρώτη εἶναι τοῦ M. N. Kudrjavcev, *Moskva-Tretij Rim. Istoriko-gradostroitel’noe issledovanie*, Moskva 1994, στὴν ὁποία καταβάλλεται προσπάθεια νὰ καταδειχθεῖ τὸ μεγαλεῖο τῆς τρίτης Ρώμης μὲ τὴ μελέτῃ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τῆς πλούτου, καὶ τῆς ἰδεολογικῆς ἔκφρασης ποὺ περιλαμβάνεται σ’ αὐτόν. Πιὸ συγκεκριμένη, συστηματικὴ καὶ ἐξαντλητικὴ τοῦ θέματος, ἀπὸ ἀποψη φιλολογικὴ, εἶναι ἡ ἐργασία, τῆς N. V. Sinicyna, *Tretij Rim. Istoki i evolucija russkoj srednevekovoj koncepcii (XV-XVI vv.)*, Moskva 1998. Μία σωστὴ ἀποτίμηση τοῦ θέματος γίνεται ἀπὸ τὸν J. Meyendorff στὸ κεφάλαιο ὑπὸ τὸν τίτλο “Was There Ever A “Third Rome”? Remarks on the Byzantine Legacy in Russia”, τῆς συλλογῆς ἀρθρῶν τοῦ μὲ γενικὸ τίτλο *Rome, Constantinople, Moscow. Historical and Theological Studies*, Crestwood NY, 1996, 130-147. Βλέπε ἰδίως τίς πολὺ σωστὲς παρατηρήσεις τοῦ στὴ σελ. 145. Οἱ Ἕλληνες ἱεράρχες στὰ γράμματά τους πρὸς τοὺς Ρώσους τσάρους ἐπανειλημμένως τοὺς διαβεβαίωναν ὅτι εἶναι οἱ διάδοχοι τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ προσπαθοῦσαν νὰ τοὺς πείσουν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀσχήσουν τὰ δικαιώματα καὶ νὰ ἐκπληρώσουν τίς ὑποχρεώσεις ποὺ συνεπαγόταν αὐτὴ τους ἡ ιδιότης. Βλ. B. L. Fonkič, *Grečeskoruskie sojazi szrediny XVI-nacala XVIII vv.*, Moskva 1991, ὅπου καταγράφονται σχετικὰ μὲ τὸ θέμα ἔγγραφα, καὶ A.-A. Ταχιάος, «Ὁ χαρακτήρας τῶν σχέσεων τῆς Ρωσίας μὲ τίς βαλκανικὰς χῶρες κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας», Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς*. Νέα σειρά. Τμῆμα Θεολογίας, 7 (1997), 323-327.

ένος σημείου απόλυτα δικαιολογημένα πεποίθηση ότι αποτελεί την μόνη ελεύθερη ὀρθόδοξη αὐτοκρατορία, προστάτιδα ὅλων τῶν ὀρθοδόξων. Ἐντούτοις ἡ Ρωσία ἀρχίζει νὰ ζεῖ σὲ κάποια αὐτάρεσκη ἀπομόνωση. Ἡ βυζαντινὴ παράδοση ποὺ εἶχε κληρονομήσει, ἐδῶ διαπλάθεται μέσα σὲ ὅρους ἐθνικῆς ἰδιοσυστασίας καὶ δημιουργεῖται ἡ πεποίθηση ὅτι μόνο στὴ Ρωσία διασώζεται ἀκέραια καὶ ἀναλλοίωτη ἡ καθαρότητα τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἡ εὐρύτερη παιδεία καὶ ἡ καλλιέργεια ἀποτελοῦν σπάνιες ἰδιότητες, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν παντελὴ ἔλλειψη φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς σκέψης. Τὸ στοιχεῖο ποὺ κυριαρχεῖ εἶναι μιὰ τυφλὴ προσήλωση στὸ τελετουργικὸ τῶν ἱεροτελεστιῶν, στὸ πομπῶδες τῶν ἐκκλησιαστικῶν τελετῶν, στὸν ἐκκλησιαστικὸ τύπο καὶ τὸ νεκρὸ γράμμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων. Ὁ μοναχικὸς βίος, ὁ ὁποῖος γνωρίζει τεράστια ἀνθήση, σκιαάζεται ἀπὸ τὴν ὑποτέλεια τῶν χωρικῶν στὰ μοναστήρια καὶ ἀπὸ τὴ χρῆση δούλων⁴⁴. Κάποια φωτεινὰ πνεύματα, ὅπως ὁ καλλιεργημένος ἀσκητὴς Νεῖλος Μάικοφ καὶ ὁ πρίγκιπας Βασσιανὸς Πατρικέγιεφ⁴⁵, ἀποτελοῦν φωτεινὲς ἐξαιρέσεις μέσα σὲ ἀτμόσφαιρα, ὅπου μιὰ παραποיה-

44. Τὸ θέμα τῆς ἐγγείου ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, τὸ ὁποῖο συνεπαγόταν καὶ τὴ χρῆση χωρικῶν-δούλων, ἀποτέλεσε ἀντικείμενο ἔντονων συγκρούσεων στοὺς κόλπους τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας καὶ κοινωνίας κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰῶνα. Δημιουργήθηκαν δύο μερίδες, ἐκείνων ποὺ ὑποστήριζαν τὴν ἀποψὲς ὅτι τὰ μοναστήρια πρέπει νὰ ἔχουν μεγάλη περιουσία καὶ κτήματα μὲ χωρικοὺς-δούλους, καὶ ἐκείνων, ποὺ ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις τῶν ἀγιορειτῶν ἀσκητῶν, τάσσονταν ὑπὲρ τῆς ἀκτημοσύνης τῶν μοναχῶν. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῶν ἰδεολογικῶν αὐτῶν ἀντιπαράθεσεων καὶ κατοχῆς ἢ μὴ μοναστηριακῆς περιουσίας βλέπε τὶς βασικὲς, ἀλλ' ὅχι ἀπόλυτα ἀντικειμενικὲς, μελέτες τῶν: Α. Ι. Klivanov, *Reformacionnye dvizhenija v Rossii v XIV-pervoj polovine XVI v.*, Moskva 1960, καὶ J. S. Lur'e, *Ideologičeskaja bor'ba v russkoj publicistike konca XV-načala XVI veka*, Moskva-Leningrad 1960. Πρβλ. J. Meyendorff, «Partisans et ennemis des bien ecclésiastiques au sein du monachisme russe aux XVe et XVe siècles», *Irenikon* 29 (1956), 28-46, 151-164, I. Smolitsch, *Russisches mönchtum. Entstehung, Entwicklung and Wesen 988-1917*. Würzburg 1953, 145-179, N. A. Gorskaja, *Monastyrskie krest'jane Central'noj Rossii v XVII v.*, Moskva 1977, I. Z. Liberzon, *Akty social'no-ekonomičeskoj istorii severa Rossii konca XV-XVI v. Akty Soloveckogo Monastyrja 1479-1571 g.*, Leningrad 1988.

45. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Νεῖλου Μάικοφ (1433-1408), τοῦ ἐπονομασθέντος Σόρσκυ, ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Σόρα, ὅπου ἐμόνασε, βλέπε τὴ βασικὴ ἐργασία τοῦ Α. S. Archangel'skij, *Nil Sorskij i Vassian Patrikeev, ich literaturnye trudy i idei v drevnej Rusi. Istoriko-literaturnyj očerk*. I, *Prepodobnyj Nil Sorskij (Pamjatniki drevnej pis'mennosti 25)*, Sanktpeterburg 1882. Τὸ περιβόητο *Τυπικὸ* τοῦ Νεῖλου ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὴ Μ. S. Borovkova-Majkova. *Nila Sorskago Predanie i Ustav (Pamjatniki drevnej pis'mennosti 179)*, Sanktpeterburg 1912. Ἡ πληρέστερη καὶ πιὸ ἐνημερωμένη ἐργασία γιὰ τὴ σπουδαία αὐτὴ μορφή τῆς Ρωσίας εἶναι ἡ

μένη έντελῶς βυζαντινὴ παράδοση προβάλλεται ὡς τὸ ἀπαύγασμα τῆς σωστῆς ἀντίληψης γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν ἄνθρωπο. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ νοοτροπία ἀντιμετώπισε καὶ πολέμησε στὴ Ρωσία τὸν 16ο αἰῶνα ὁ διαπρεπὴς Ἑπειρώτης λόγιος καὶ μοναχός, Μάξιμος Τριβώλης ἢ Γραικός⁴⁶. Παρὰ τὴ βαθιὰ κλασικὴ καὶ τὴ δυτικὴ μόρφωση ποὺ εἶχε ἀποκτήσει στὴν Ἱταλία — ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Σαβοναρόλα — ὁ Μάξιμος εἶναι ὁ τελευταῖος ἐκπρόσωπος τῆς γνήσιας βυζαντινῆς σκέψης στὴ Ρωσία, ὁ ἄνθρωπος ποὺ μάταια προσπαθεῖ νὰ ἀνακαλέσει τὸ ρωσικὸ κατεστημένο στὴ σωστὴ

τῆς F. von Lilienfeld, *Nil Sorskij und seine Schriften. Die Krise der tradition im Rußland Ivans III*, Berlin 1963, στίς σελ. 15-38 τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐξαντλητικὴ βιβλιογραφία. Μετάφραση στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τῶν ἔργων τοῦ Νεῖλου ἔχει ἐκπονήσει ὁ Μοναχὸς Βασίλειος (Grolimund), *Τοῦ ἐν ὁσίοις πατρὸς ἡμῶν Νεῖλου Σόρσκν ἅπαντα τὰ σωζόμενα ἀσκητικά*, Θεσσαλονίκη 1985. Περὶ τοῦ πρίγκηπα Βασσιανοῦ Πατρικέγιεβ (περ. 1471-1530), ὁ ὁποῖος ἔγινε μοναχὸς καὶ ἔλαβε μαχητικὴ θέση ἐναντὶον τῆς μοναστηριακῆς ἐγγείου ιδιοκτησίας, ὑπάρχει ἡ ἐργασία τῆς N. A. Kazakova, *Vassian Patrikeev i ego sočinenija*, Moskva-Leningrad 1960. Νεότερη βιβλιογραφία ὑπάρχει στὸ ἄρθρο τῆς Ἰδίας συγγραφέως, «Vassian Patrikeev», *Slovar' knižnikov i knjižnosti drevnej Rusi*. Vyp. 2, Cast' 1, Leningrad 1988, 120-123. Βλέπε καὶ τὰ πρακτικὰ συνεδρίου ἀφιερωμένου στὸν Νεῖλο: A. Meinardi (ἐπιμ.), *Nil orskij e l' Esicismo*, Bose 1995.

46. Τὰ βασικὰ ἔργα ποὺ ἀνεφέρονται στὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ (περ. 1470-1556;) εἶναι τὰ ἀχόλουθα: V. S. Ikonnikov, *Maxim Grek i ego vremja*, Kiev 1915, Γ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ πρῶτος φωτιστὴς τῶν Ρώσων*, Ἀθήναι 1950, E. Denissoff, *Maxime le Grec et l'Occident. Contribution à l'histoire de la pensée religieuse et philosophique de Michel Trivolis*, Paris-Louvain 1943, A. I. Ivanov, *Literaturnoe nasledie Maksima Greka*, Leningrad 1969, N. V. Sinicyna, *Maksim Grek v Rossii*, Moskva 1977, D. M. Bulanin, *Perevody i poslanija Maksima Greka. Neizdannye teksty*, Leningrad 1983, J. V. Haney, *From Italy to Muscovy. The Life and Works of Maksim the Greek*, München 1973, A. Langerer, *Maksim Grek, Byzaniin en Humanist in Rusland. Een onderzoek naar enkele van zijn bronnen en denkbeelden*, Amsterdam 1986, X. Λασκαρίδης, *Μάξιμος ὁ Γραικός καὶ οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἐπιδιώξεις τῆς Μόσχας* (διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ), Θεσσαλονίκη 1991. Τὰ ἔργα τοῦ Μαξίμου ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὴ Θεολογικὴ Ἀκαδημία τοῦ Καζάν, κατὰ μὴ ἐκανοποιητικὸ ὅμως ἐπιστημονικῶς τρόπο, σὲ τρεῖς τόμους: *Sočinenija prepodobnago Maksima Greka, izdannyyja pri Kazanskoi Duchovnoj Akademii*, I-III, Kazan' 1859-1862. Τὰ πρακτικὰ τῆς τραγικῆς δίκης τοῦ Μαξίμου, κατὰ τὴν ὁποία καταδικάστηκε σὲ ἐξορία καὶ ἀναγκαστικὸ ἐγκλεισμὸ σὲ μοναστήρι, ἐκδόθησαν ἀπὸ τὸν N. N. Pokrovskij, *Sudnye spiski Maksima Greka i Isaka Sobaki*, Moskva 1971. Ἑλληνικὰ ποιήματα τοῦ Μαξίμου, ποὺ ἀνακαλύφθηκαν νωρίτερα ἀπὸ τὸν D. M. Bulanin σὲ κώδικα τῆς Βιέννης, ἔχει δημοσιεύσει κατὰ ἄριστο τρόπο ὁ I. Sevčenko, «On the Greek Poetic Output of Maksim Grek», *Paleoslavica*, V (1997), 181-276, συγχρόνως δὲ μ' αὐτὸν τὰ δημοσίευσε καὶ ὁ K. Τσιλιγιάννης, *Τὰ ἡρωελεγειακὰ ἔπη τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ*, Ἄγιον Ὅρος 1997.

βυζαντινή παράδοση. Τὸν ἐπόμενο, δέκατο ἑβδομο αἰώνα, κυριαρχεῖ στὴ Ρωσία ἡ πληθωρική φυσιογνωμία τοῦ μεγάλου μεταρρυθμιστῆ πατριάρχη Νίκωνος, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται ὡς ἐλληνολάτρης⁴⁷. Αὐτὴ ἡ ἐλληνολατρεία τοῦ πατριάρχη, ἡ ὁποία ἐξικνεῖται σὲ ἐπιφανειακά μεγαλεῖα, σὲ ἡγεμονιστικὲς τάσεις καὶ σὲ πομπώδεις ἐκδηλώσεις, τελικῶς ἐνεργεῖ ἐντελῶς ἀρνητικά, ἐρεθίζοντας τοὺς συντηρητικούς Ρώσους, ποὺ ζοῦν κλεισμένοι στὸ κέλφος μιᾶς ψευτοβυζαντινῆς παράδοσης, τὴν ὁποία χαρακτηρίζει ἡ στατικότητα καὶ ἡ ἀκίνησις⁴⁸. Οἱ λαϊκὲς τάξεις μαστιζοῦνται

47. Ὁ πατριάρχης Νίκων (1652-1667) ἀποτελεῖ μιὰ ἀμφιλεγόμενη προσωπικότητα τῆς ρωσικῆς Ἱστορίας. Ἀνθρώπος μὲ πολὺ ἰσχυρὴ προσωπικότητα καὶ δραστηριότητα, ἦταν αὐτὸς ποὺ θέλησε νὰ ἐπιβάλλει τὸν παποκαισαρισμὸ στὴ Ρωσία, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔρθει σὲ ἀνοιχτὴ ρήξη μὲ τὸν τέως ἐπιστῆθιο φίλο του, τὸν τσάρο Ἀλέξιο Μιχαήλοβιτς (1645-1676). Τελικῶς καθαιρέθηκε ἀπὸ τὸ πατριαρχικὸ ἀξίωμα ἀπὸ σύνοδο στὴν ὁποία ἔλαβαν μέρος οἱ πατριάρχες Ἀλεξάνδρειας καὶ Ἀντιοχείας καὶ ἄλλοι Ἕλληνες ἀρχιερεῖς. Ἀπὸ τὴν πολὺ πλούσια βιβλιογραφία, τόσο γιὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Νίκωνος, ὅσο καὶ γιὰ τὰ ἐπακόλουθα τῆς ρήξης του μὲ τὸν τσάρο, τὴ δίκη καὶ καταδίκη του, ἐπιλεκτικῶς ἐπισημαίνονται τὰ ἑξῆς ἔργα: W. Palmer, *The Patriarch and the Tsar*, I—VI, London 1871-1876, N. Kaptelev, *Patriarkh Nikon i ego protivniki v dele ispravlenija cerkovnych obrjadov*, Sergiev Posad 1913, τοῦ ἴδιου, *Patriarkh Nikon i car' Aleksej Michajlovič*, I-II, Sergiev Posad 1909-1912, M. V. Zyzykin, *Patriarch Nikon, ego gosudarstvennyja i kanoničeskija idei*, I-III, Varshava I-III, 1931-1938, Makarij (Bulgakov), *Istorija Russkoj Cerkvi*, VII, Moskva 1996, 163-289, 337-392, A. V. Kartašev, *Očerki po istorii Russkoj Cerkvi*, II, Paris 1959, 133-220.

48. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Νίκωνος δὲν εἶχαν συγκεκριμένη πνευματικὴ κατεύθυνση, κυμαίνονταν μᾶλλον μεταξὺ μιᾶς παραμορφωμένης βυζαντινῆς παράδοσης καὶ ἐνὸς συγκεχυμένου οὐμανισμοῦ. Βλέπε τίς πολὺ ὀρθὲς παρατηρήσεις τοῦ G. Florovskij, *Puti russkago bogoslovija*, Paris 1937, 63-65. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Νίκων ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴ δημιουργία σχολῆς ἀνωτέρων σπουδῶν, ἐκκλησιαστικοῦ τυπογραφείου καὶ τὴν εἰσαγωγή τῶν κλασικῶν γραμμάτων στὴ Μόσχα, ὅλα ὅμως ἔγιναν χωρὶς στέρεο πνευματικὸ βάθος καὶ σωστὸ ὁραματισμὸ. Σημαντικὴ ἦταν ἡ ἀγορὰ τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων ποὺ πραγματοποιήσε γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Νίκωνος στὸ Ἅγιον Ὅρος ὁ Ἀρσένιος Σουχάνοφ. Στὴ πλειονότητά τους περιλάμβαναν ἔργα τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Γιὰ τὴν ἀγορὰ αὐτῶν τῶν χειρογράφων ἀπὸ ἀγιορειτικὰ μοναστήρια βλ. S. Belokurov, *Arsenij Suchanov*, I, *Biografija*, Moskva 1891, 326-415, B. L. Fonkič, *Grečesko-russkie kul'turnye sozjazi v XV-XVII vv. (Grečeskie rukopisi v Rossii)*, Moskva 1977, 68-104, I. N. Lebedeva, «Grečeskie rukopisi s Afona v sobranii BAN SSSR», *Sbornik statej i materialov po knigovedeniju*, II, Leningrad 1970, 268-278, M. Lascaris, «Arsène Suchanov et les manuscrits de l'Athos. Un nouveau document (10 juin 1654)», *Byzantion*, XXVIII (1958), 543-545, Σ. Κυριακίδης, «Ἡ ἐξαγωγή χειρογράφων ἐξ Ἁγίου Ὁρους», *Μακεδονικά*, 4 (1955-1960), 532-533, E. Hösch, «Arsenij Suchanov und die griechischer Kirchenbüchern», *Symposium Methodianum*, Neuried 1988, 133-139, Ταχιάος, «Ὁ χαρακτήρας τῶν σχέσεων τῆς Ρωσίας μὲ τίς βαλκανικὲς χώρες», 337-338.

ἀπὸ τὸν ἀποκρυφισμό, τῇ μαγείᾳ, τὸν παχυλὸ σκοταδισμό, ποὺ ὁ κλῆρος, ἀμόρφωτος καὶ αὐτὸς, ἀδυνατεῖ νὰ ἀναχαιτίσει⁴⁹.

Μὲ ὅλα αὐτά, στὰ μάτια τῶν ξένων ποὺ ἐπισκέπτονταν τὴ Ρωσία, ἀλλὰ καὶ τῶν Ρώσων ποὺ ἔρχονταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ Δύση, ἡ σύγχρονη ρωσικὴ πραγματικότητα φάνταζε σὰν ἓνα σκοτάδι, γιὰ τὸ ὁποῖο ἡ εὐθύνη ἐπιρρίπτονταν ἄδικα στὸ Βυζάντιο καὶ στὴν ὀρθόδοξη παράδοση. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἔγινε πιὸ συγκεκριμένη, ὅταν τὰ ἡνία τῆς Ρωσίας ἀνέλαβε ὁ αὐτοκράτορας Πέτρος Ρομάνοφ, αὐτὸς ποὺ ἡ Ἱστορία ὀνόμασε Μέγα Πέτρο. Ἀνθρωπος τεραστίων φυσικῶν καὶ πνευματικῶν διαστάσεων, ταξιδεμένος καὶ μορφωμένος, ὁ Πέτρος βίωσε βαθύτατα τὸ δράμα τῆς Ρωσίας σὰν μιὰ χώρα ποὺ ἔμενε στὸ περιθώριο τῆς Ἱστορίας, λόγῳ ἀκριβῶς τῶν παλαιωμένων θεσμῶν, τῆς προσκόλλησης σὲ μιὰ στατικὴ παράδοση καὶ τῆς ἀνικανότητος νὰ ἐκσυγχρονιστεῖ μὲ τὰ κράτη, μὲ τὰ ὁποῖα συνόρευε ἢ διατηροῦσε σχέσεις. Ὁ Πέτρος μίσησε τὴ Μόσχα καὶ τὴν κοινωνία της, ἐπεὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἐκπροσωποῦσε τὸ τέλμα καὶ τὴν τυπολατρικὴ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση⁵⁰. Ἦδη, ἡ Οὐκρανία ποὺ τελοῦσε ὑπὸ πολωνικὴ κατοχὴ, χάρη στὴ ρωμαιοκαθολικὴ προπαγάνδα καὶ τὸν προσηλυτισμό, ποὺ λυμαίνονταν τὴ χώρα, εἶχε συνάψει κιόλας τὴ γνωριμία μὲ τὸν δυτικὸ κόσμο, ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦσε μιὰ μόνιμη πρόκληση. Οἱ Ἕλληνες λόγιοι, οἱ

49. Οἱ ἐκκλησιαστικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Νίκωνος, οἱ ὁποῖες συνίσταντο κυρίως στὴ διόρθωση τῶν λαθῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, ἔγιναν κατὰ τρόπο αὐταρχικό, σὲ ἐποχὴ μάλιστα ποὺ βασίλευε στὴ Ρωσία πνευματικὸ σκότος, δεισιδαιμονία καὶ ἄκρατη τυπολατρεία. Συνεπακόλουθο αὐτῆς τῆς μεταρρύθμισης ὑπῆρξε ἡ εἰσαγωγή τοῦ πολυφωνικοῦ μέλους στὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ καὶ ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ ὕψους τῆς παλαιᾶς εἰκονογραφικῆς τεχνοτροπίας. Οἱ λαϊκὲς ἀντιδράσεις, καθοδηγούμενες ἀπὸ φανατισμένους κληρικούς, πρῶτος τῶν ὁποίων ἦταν ὁ πρωτοπρεσβύτερος Ἀββακούμ, ὑπῆρξαν ἰσχυρὲς καὶ ὀδήγησαν στὸ μεγαλύτερο σχίσμα τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας. Βλέπε τὴν κλασικὴ μελέτη τοῦ P. Pascal, *Avvakum et les débuts du raskol. La crise religieuse au XVIIe siècle en Russie*, Paris 1934. Πρβλ. Makarij (Bulgakov), *Istoriija Russkoj Cerkvi*, VII, 289-336.

50. Ἀπὸ τὴν πλούσια, σὲ ρωσικὰ δημοσιεύματα, βιβλιογραφία γιὰ τὸν Μέγα Πέτρο, βλέπε ἐπιλεκτικῶς S. M. Solov'ev, *Istoriija Rossii s drevnejsich vremen*, Kniga VIII, Moskva 1962, 7-636, IX, Moskva 1963, 7-553. Πρβλ. τὴ βιογραφία τοῦ Πέτρου ποὺ περιλαμβάνεται στὸ ἔργο τοῦ N. Kostomarov, *Russkaja istorija v zišneopisanijach eja glavnejšich dejatel'jach*. Vtoroj otdel, vypusk šestoj, Sanktpeterburg 1876, 537-785. Στὶς δυτικοευρωπαϊκὲς γλῶσσες ὑπάρχουν δύο καλές, ἐκτενεῖς ἐργασίες γιὰ τὸν Πέτρο, ἡ παλαιὰ τοῦ K. Waliszewski, *Pierre le Grand*, Paris 1897, καὶ ἡ νεώτερη τοῦ R. K. Massie, *Peter the Great. His Life and World*, London 1981.

ὅποιοι εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴ Μόσχα, δὲν ἐκπροσωποῦσαν πιά κανένα Βυζάντιο· εἶχαν καὶ αὐτοὶ δυτικὴ μόρφωση καὶ κινοῦνταν μέσα στὰ ἴδια λογικὰ σχήματα τοῦ σχολαστικισμοῦ, ὅπως καὶ οἱ Ἰησουίτες τῆς δυτικῆς ρωσικῆς χώρας. Ὁ Μέγας Πέτρος, θέλοντας νὰ ξεκόψει ἀπὸ αὐτὴ τὴν καθυστερημένη Ρωσία, ἔκτισε μία νέα πόλη, τὴν πόλη τοῦ Ἀγίου Πέτρου, ποὺ ἔλαβε τὴ γερμανικὴ ὀνομασία *Santk-peterburg*, καὶ ἀνακηρύχθηκε σὲ νέα πρωτεύουσα τοῦ κράτους. Ἡ ὀνοματολογία τῆς ρωσικῆς κρατικῆς διοίκησης καὶ τῆς στρατιωτικῆς διάρθρωσης καθιερώθηκε νὰ εἶναι γερμανικὴ. Ὁ Πέτρος κατάργησε καὶ τὸ ρωσικὸ πατριαρχεῖο, τὸ ὅποιο τὸ ἀντικατέστησε μὲ μία Σύνοδο, ἀπόλυτα ὑποταγμένη στὸν ἑλεγχό του⁵¹. Τὸ βυζαντινὸ πολιτειακὸ σύστημα μὲ αὐτοκράτορα καὶ πατριάρχη στὴν κορυφὴ τοῦ κράτους ἔπαψε πιά νὰ ἰσχύει στὴ Ρωσία. Ἡ βυζαντινοσλαβικὴ εἰκόνα τῆς Ρωσίας εἶχε περάσει πιά στὸ παρελθόν.

Ἀναπόφευκτα προβάλλει τὸ ἐρώτημα: τί ἔγινε ἐκεῖνο τὸ τεράστιο πνευματικὸ ἀπόθεμα ποὺ ἐπὶ τόσους αἰῶνες περνοῦσε ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴ Ρωσία; Τί προσέφερε αὐτὸ στὸν ρωσικὸ πολιτισμὸ καὶ ποῦ ἦταν τὰ ἐμφανῆ ἔχνη τῆς θετικῆς του ἐπιρροῆς; Δὲν εἶναι εὐκολο νὰ δοθεῖ μία συνοπτικὴ ἀπάντηση στὸ τεράστιο αὐτὸ ἐρώτημα, γιὰτὶ συνδέεται μὲ πλέγμα ἐπιμέρους προβλημάτων. Ἦδη μνημονεύθηκε τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐνῶ οἱ νότιες σλαβικὲς χώρες, λόγῳ πολιτικῶν συγκυριῶν ἀκολούθησαν σχεδὸν παρόμοια ἐξέλιξη μ' αὐτὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, στὴ Ρωσία, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἡ ἀνάπτυξη ἔντονης ἐθνικῆς αὐτοσυνειδησίας καὶ αὐτοκρατορικῆς ιδεολογίας, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ δημιουργία μιᾶς κριτικῆς καὶ ἐπαναστατικῆς διανόησης, τῆς λεγόμενης *intelligentsia*, ἔφερε τὰ πράγματα ἄλλοῦ, στὴ σαφὴ ἀμφισβήτηση τῶν ἀξιῶν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ κόσμος τῆς ρωσικῆς διανόησης τοῦ 19ου

51. Βλ. P. V. Verhovskij, *Učreždenie Duchovnoj Kollegii i Duchovnyj Reglament*, I-II, Rostov na Donu 1916, καὶ J. Cracraft, *The Church Reform of Peter the Great*, Bristol 1971. Στις σελ. 308-322 τοῦ ἔργου τοῦ Cracraft ὑπάρχει πλήρης βιβλιογραφία. Ὁ Πέτρος κατάρτισε τὸν Ἐκκλησιαστικὸ Κανονισμό, βάσει τοῦ ὁποῦ διοικεῖτο ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας. Δημοσίευση τοῦ Κανονισμοῦ καὶ σχετικῶν πρὸς αὐτὸν καταστατικῶν διατάξεων, βλέπε στὸ ἔργο τοῦ V. N. Benešević, *Sbornik pamjatnikov po istorii cerkovnago prava, preimuščestvenno russkago, končaja vremenem Petra Velikago*, Petrograd 1915, 88-228. Τοῦ Κανονισμοῦ αὐτοῦ ὑπάρχει καὶ ἑλληνικὴ μετάφραση μὲ τὸν τίτλο *Πνευματικὸς Κανονισμός*, ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε στὴν Πετρούπολη τὸ 1916, ἔκδοση τοῦ P. V. Verhovskij μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ S. A. Zebelev. Τὶς ἐκκλησιαστικὰς μεταρρυθμίσεις τοῦ Πέτρου, πρωτοφανεῖς στὴν ἱστορία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐνέκριναν οἱ πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀντιοχείας, καὶ ἔτσι αὐτὰς περιβλήθηκαν ἰσχύ που δὲν μπορούσε πιά νὰ ἀμφισβητηθεῖ.

αίωνα συγκλονίζεται από το δίλημμα: ρωσική παράδοση ή Δύση⁵²; Το κίνημα τῶν λεγόμενων Σλαβοφίλων θεοποιεῖ τὴ σλαβικὴ λαϊκὴ ψυχὴ μὲ τὶς θρησκευτικὲς καὶ φολκλορικὲς ιδιαιτερότητές της, καὶ σ' αὐτὴ συναντᾷ τὴν οὐσίαν τοῦ ρωσικοῦ πνεύματος, τὴν Ἀγία Ρωσία⁵³, ἐνῶ οἱ δυτικοφίλοι, ὁπαδοὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς δυτικῆς διανόησης, ἀναζητοῦν γιὰ τὴ Ρωσία νέους δρόμους σκέψης, μακριὰ ἀπὸ τὸ παρελθὸν καὶ προπαντὸς ἀπὸ αὐτὸ ποὺ θεωροῦν «σκοτεινὸ Βυζάντιο».

Ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς συμπληγᾶδες ποὺ δημιουργοῦν οἱ θέσεις τῶν Δυτικίζόντων καὶ οἱ ἀντιδράσεις τῶν Σλαβοφίλων περνάει μιὰ ἄλλη, ἐντελῶς διαφορετικῆς ὕφης τάση. Αὐτὴ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ μιὰ νέα πνευματικὴ πραγματικότητα, ποὺ ἀνέκυψε μὲ τὴ μετάφραση στὴ Σλαβονικὴ ἐνὸς ἔργου καθαρὰ βυζαντινῆς προέλευσης. Πρόκειται γιὰ τὴ συλλογὴ ἔργων ἀσκητῶν καὶ μυστικῶν βυζαντινῶν συγγραφέων μὲ τὸν τίτλο *Φιλοκαλία*, ἡ ὁποία, χάρις στὴ φροντίδα τοῦ τέως ἐπισκόπου Κορίνθου Μακαρίου Νοταρᾶ, εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας στὴ Βενετία τὸ 1782. Ἐνδεκα χρόνια ἀργότερα, ὁ μεγάλος Οὐκρανὸς πνευματικὸς δάσκαλος Παῖσιος Βελιτσκόφσκυ ἐξέ-

52. Ἡ κρίση πολιτιστικῆς ταυτότητας παρουσιάστηκε ἔντονη στὴ Ρωσία κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰῶνα (βλ. J. G. Garrard (edit.), *The Eighteenth Century in Russia*, Oxford 1973, καὶ M. Di Salvo and L. Hughes (ed.), *A Window on Russia. Papers from the V International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia*, Cargnano 1994, Roma 1996) καὶ κορυφώθηκε τὸν ἐπόμενο, 19ο αἰῶνα. Πολὺ ἔγκυρη καὶ κατατοπιστικὴ γιὰ τὸ θέμα εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ V. Zenkovskij, *Russkie mysliteli i Evropa. Kritika evropejskoj kul'tury u russkich myslitelej*, Paris 1955. Βλέπε ἐπίσης τὸ ἔργο τοῦ N. Danilevskij, *Rossija i Evropa. Vzgljad na kul'turnyja i političeskija otnošenijsa Slavjanskogo mira k Germano-Romanskomu*, Sanktpeterburg 1895. Ἡ συζήτηση τοῦ προβλήματος συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸν 20ὸ αἰῶνα καὶ δὲν ἔπαυσε νὰ ἀπασχολεῖ τοὺς Ρώσους στοχαστὲς καὶ συγγραφεῖς τῆς ρωσικῆς διασπορᾶς. Βλέπε τὸ δίτομο ἔργο μὲ τὶς σχετικὲς ἐπὶ τοῦ θέματος πραγματεῖες τους, *Russkaja Ideja v krugu pisatelej i myslitelej russkogo zarubežja*, I-II, Moskva 1994.

53. Ἀπὸ τὶς βασικὲς ἐργασίες γιὰ τὴ μελέτη τῆς κίνησης τῶν Σλαβοφίλων εἶναι ἐκεῖνες τοῦ A. Gratieux, *A. S. Khomiakov et le Mouvement Slavophile*. I. *Les Hommes*, II. *Les doctrines*, Paris 1939, καὶ τοῦ ἰδίου, *Le Mouvement Slavophile à la veille de la Révolution*, Paris 1953, καθὼς καὶ οἱ μελέτες τῶν M. B. Petrovich, *The Emergence of Russian Panslavism 1856-1870*, New York 1958, καὶ A. Gleason, *European and Muscovite. Ivan Kireevsky and the Origins of Slavophilism*, Cambridge, Mass. 1972. Πρὸς. Archiepiskop Serafim (Sobolev) *Russkaja ideologija*, Jordanville 1987, καὶ τὸν συλλογικὸ τόμο, *Slavjanskaja ideja: istorija i sovremennost'*, Moskva 1998.

δωσε τὸ ὀγκωδέστατο αὐτὸ ἔργο στὴ Σλαβονική⁵⁴, καὶ γνώρισε αὐτὸ πολὺ μεγάλη ἐπιτυχία. Ἔτσι λοιπὸν δημιουργήθηκε τὸ λεγόμενο «φιλοκαλικὸ κίνημα», τὸ ὁποῖο δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή στὴς βυζαντινὲς ρίζες τῆς ρωσικῆς πνευματικότητας⁵⁵. Τὸ κίνημα αὐτὸ δὲν ἦταν λαϊκίστικο, δὲν ἦταν μιὰ σκληρὴ ἀντιπαράθεση στὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, δὲν ἐμάχετο κανένα σύγχρονο ἰδεολογικὸ ρεῦμα, ἦταν ἀπλῶς μιὰ ἀνάκληση στὴν κοσμοαντίληψη καὶ ἀνθρωπολογία τῶν μεγάλων βυζαντινῶν διδασκάλων, αὐτῶν ποὺ εἶχαν διαμορφώσει τὸ πνεῦμα τῆς βυζαντινῆς ὁρθοδοξίας⁵⁶. Ἡ ἐπιστροφή στὸ πνεῦμα τοῦ Βυζαντίου, ποὺ παρουσιάστηκε σὲ ρωσικοὺς κύκλους ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, ἐπηρέασε καὶ τὶς ἰσχυρὲς Θεολογικὲς Ἀκαδημίες τῆς Ρωσίας, οἱ ὁποῖες στράφηκαν πρὸς τὴ μελέτη καὶ μετάφραση τῶν ἔργων τῶν μεγάλων βυζαντινῶν συγγραφέων⁵⁷. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα ξαναβρῆκε τὴ θέση του μέσα στὸν ρωσικὸ χῶρο, ὅπως στὴ συνέχεια καὶ σ' ἐκεῖνον τῶν νοτίων Σλάβων. Ἡ στρόφη πρὸς τὸν ἔσω ἄνθρωπο, ἡ ἀπάλυνση τῆς δυσβάστακτης ἀγωνίας γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς βασιανιζόμενης ὑπαρξῆς καὶ τοῦ ἀνθρώπινου πόνου, ἡ ἐνατένιση μιᾶς ἀχτίδας φωτὸς μέσα στὸ σκοτάδι ἐνὸς παραπαλόντος κόσμου, νά, ποιά μπορούσε νὰ εἶναι τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ἔδινε στὴ ζωὴ τοῦ Σλάβου τὸ πνεῦμα τοῦ ξαναγεννώμενου αὐτοῦ Βυζαντίου.

Ἡ παρουσία τοῦ Βυζαντίου στὸν κόσμο τῶν Σλάβων ἐξακολουθεῖ πάντως νὰ δηλώνεται μονίμως ἔτσι ὅπως ρίζωσε στὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ, μέσα ἀπὸ σύμβολα, σημεῖα καὶ προπαντὸς ἀπὸ τὸ στέρεο ὑπόστρωμα ποὺ δημιούργησε στὴ γλώσσα, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται διαχρονικὰ στὴν καθημερινότητά τους. Δηλώνεται ἀκόμη καὶ μὲ τὴ χρῆση ἀπὸ τοὺς Σλάβους τῆς κυριλλικῆς γραφῆς. Πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ γραφὴ αὐτὴ

54. Γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ἐλληνικῆς *Φιλοκαλίας* καὶ τὴ σλαβονικὴ τῆς μετάφραση μὲ τὸν τίτλο *Dobrotoljubie*, βλ. Ἀ.-Α. Ταχιάος, *Ὁ Παῖσιος Βελιτσκόφσκι (1722-1794) καὶ ἡ ἀσκητικο-φιλολογικὴ σχολή του*, Θεσσαλονίκη 1964, 108-119, καὶ ἐπίσης Α.-Ε. Tachiaos, «De la Philocalie au Dobrotoljubie: la création d'un "Sbornik"», *Cyrrillomethodianum*, V (1981), 208-213.

55. Στὴ *Φιλοκαλία* καὶ τὴ λεγόμενη «φιλοκαλικὴ ἀναγέννηση» ἀναφέρεται ὁ τόμος μὲ τίτλο *Amore dell Belo. Studi sulla Filocalia*, Magnano 1991, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει τὰ πρακτικὰ συνεδρίου, ἀφιερωμένου στὸ θέμα αὐτό. Πρβλ. Α.-Ε. Tachiaos, «Le rôle de la Philocalie grecque et slave dans les renouveaux spirituels et monastiques», *Τὸ Ἑλληνικόν. Studies in Honor of Speros Vryonis. Jr.*, II, New Rochelle, NY 1993, 89-107.

56. Πρβλ. Α.-Ε. Tachiaos, «The Greek Spiritual Revival of the Eighteenth Century: Conservatism versus Enlighment», M. Ferrazzi (ed.), *Itinerari di idee, uomini e Cose fra Est ed Ovest Europeo*, Udine 1991, 97-102.

57. C. Kern, *Les traductions russes des textes patristiques*, Chevetogne-Paris 1957.

ἀποτελεῖ ἓνα ὄργανο ἐπικοινωνίας, πού ἔλκει τήν προέλευσή του ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, συγχρόνως ἐνεργεῖ μέσα στὸν σλαβικὸ κόσμο καὶ ὡς ὁρόσημο, τὸ ὁποῖο δηλώνει μιὰ ἱστορικὰ καθορισμένη παράδοση καὶ περιχαράκωνει ἓναν ὁλόκληρο πολιτισμό, δημιουργώντας ἔτσι τήν εἰδοποιὸ διαφορὰ πρὸς ἄλλες πραγματικότητες πού τοῦ εἶναι ἀλλότριες. Ἐτσι τὸ πνεῦμα τῶν δημιουργῶν τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τῶν Σλάβων, τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, παραμένει πάντοτε ζωντανὸ ἀνάμεσα στοὺς σλαβικοὺς λαοὺς τῆς κυριλλικῆς γραφῆς, δίνοντάς τους μέσα στοὺς αἰῶνες τὸ στίγμα τῆς ἀφετηρίας τοῦ πολιτισμοῦ τους.